

Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü

YAVUZ AKPINAR

Armağanı

Türk
Edebiyatı

 BENGÜ

NAZIM MURADOV
YILMAZ ÖZKAYA

Armağan
Kitap

Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü

YAVUZ AKPINAR

Armağanı

Editörler

NAZIM MURADOV
YILMAZ ÖZKAYA

Ankara, 2018

 BENGÜ
"Bir Avrasya Yazarlar Birliği Kuruluşudur"

**TÜRKİYE İLE TÜRK DÜNYASI
ARASINDA BİR KÖPRÜ
YAVUZ AKPINAR**

Bengü Yayınları: 195
Türk Edebiyatı: 26

Genel Yayın Yönetmeni
Yakup Ömeroğlu

Editörler
Nazım Muradov
Yılmaz Özkaya

Kapak - Sayfa Tasarımı
İbrahim Sağlam
ibrahimsaglam@gmail.com

Kütüphane Bilgi Kartı
Türkiye ile Türk Dünyası
Arasında Bir Köprü
Yavuz Akpınar
1.Baskı, 840 s., 16x24 cm
Kasım 2018, Ankara

ISBN: 978-605-9148-11-5

Baskı
Sonçağ Matbaacılık Ltd. Şti.
Tel: (0312) 341 36 67

BENGÜ

BENGÜ YAYINLARI
Sakarya Mah. Göztepe Sk. No: 5/A
Altındağ/ANKARA
Tel : +90(312) 311 70 52
Faks : +90(312) 311 70 32
e-posta : bilgi@ayb.org.tr

Yavuz Akpınar Armağanı

İÇİNDEKİLER

Nazım Muradov-Yılmaz Özkaya - <i>Takdim</i>	9
Anar - <i>Yavuz Bey'e Sevgi ve Saygılarımla</i>	13
Vilayet Guliyev - <i>Dostumuz ve Edebiyatımızın Dostu Yavuz Akpınar</i>	15
İnci Enginün - <i>Türk Dünyası Edebiyatının Keşfinde Yavuz Akpınar</i>	23
Nazım Muradov - <i>Yavuz Akpınar-70</i>	27
Prof. Dr. Yavuz Akpınar Hal Tercümesi	41

I. BÖLÜM - ANI-HATIRAT

Aydın İbrahimov - <i>Yavuz Hoca</i>	61
Cemil Hasanlı - <i>Abbas Zamanovun Bir Çıxışının Etkisi</i>	63
Cengiz Alyılmaz - <i>Prof. Dr. Yavuz Akpınar Hoca'yla 30 Yıl</i>	73
Esmira Fuad - <i>Ustad Şair Ustad Bir Araşdırmaçının Gözü İlə... Şehriyar və Yavuz Akpınar</i>	83
M. Fatih Kirişçioğlu - <i>Azərbaycan Türklüğüne Açılan Pencere</i>	90
İrfan Murat Yıldırım - <i>Yavuz Akpınar</i>	92
İsa Həbibbəyli - <i>Azərbaycan Ədəbiyyatının Türkiyədə Baş Konsulu</i>	96
Kamil Veli Nerimanoğlu - <i>Dostum, Kalem Yoldaşım Yavuz Akpınar Hakkında Birkaç Söz</i>	100
Memmed İsmayıl - <i>İlklere İmza Atan Dost</i>	102
Nikpur Cabbarlı - <i>Mənim Tanıdığım Yavuz Akpınar</i>	104
Oraz Yağmur - <i>Ah, Bakı Rüzgərləri!</i>	106
Rövşen Şahbazov - <i>Yavuz Akpınar ve Biz</i>	110
Tahirə Məmməd - <i>Azərbaycan Ədəbiyyatının Nəzəri Problemləri Prof. Dr. Yavuz Akpınarın Araşdırmalarında</i>	113
Urfat Nuriyev - <i>Yavuz Hoca</i>	120

II. BÖLÜM - MAKALELER

Ahmet Ali Aslan - <i>Halk Derlemelerinden Küçürek Öykülere Giden Yol ve Amerika'da Küçürek Öyküler</i>	124
Ali Asker - <i>Ahmet Ağaoğlu'nun Hayatı ve Düşünceleri</i>	135
Ali Duymaz - <i>Ziya Gökalp'in Hatırlattığı Bir Kültür Kodu: Polvan Veli</i>	149
Ali Osman Abdurrezzak-Yaşar Kalafat - <i>Halk İnanç Kültüründe Yaşamakta Olan Kurt Bir Dönemin Totemi mi İdi?</i>	160
Aynure Niyaz kıızı Paşayeva - <i>"Azerbaycan" Dergisi Sayfalarında Tarihi Şahsiyetler</i>	171
Ayvaz Morkoç - <i>Abbas Sehhet'in Edebi Faaliyetleri</i>	180
Bilgehan Atsız Gökdağ - <i>Azerbaycan Sözlükçülüğünde İki Ve Çok Dilli Sözlükler</i>	194
Bülent Bayram-Venera Falakhova - <i>Tatarlar Ve Çuvaşlar İçin Bir Ortak Ziyaret Yeri</i>	210
Dilrabo Andaniyozova - <i>Edebi Eserde Kullanılan Onomastik Birimlerin Poetik Özellikleri</i>	220
Eren Akçiçek - <i>Tarihte Berber Dişçiler</i>	226
Eşqane Akif kıızı Babayeva - <i>XX. Yüz Yılın Başlangıcı Azerbaycan ve Türk Edebiyatında İblis</i>	233
Fazıl Gökçek - <i>Ahmet Mithat Efendi'nin Eserlerinde Kafkasya Coğrafyası ve İnsanları</i>	243
Fazıl Özdamar - <i>Tebriz Düşünlerinde Âşıklar Tarafından Okunan Hoşlama ve Tarifler Üzerine Bir İnceleme</i>	250
Ferzane Devletabadi - <i>Modernleşme Hareketinin Öncüsü Molla Nasreddin Dergisi (1921)</i>	260
Gözde Güngör - <i>Emirhan Yëniki'nin Eytëlmegen Vasiyet (Söylenmemiş Vasiyet) Adlı Eserinde Milli Kimlik Kavramı</i>	269
Halef Nas - <i>Devri İçinde "Tekâmül-İ Tenkit" Serisi</i>	275
H. Harika Durgun - <i>Ahmet Mithat Efendi'nin Gazete ve Gazeteciliğe Dair Görüşleri</i>	289
Hatice Şirin - <i>Tatar Şairi Hesên Tufan ve Tatarlık</i>	297
Inomjon Azimov - <i>O'zbek Adabiy Tılı Fonologik Sistemasiñing Shakllanishida Jadid Namoyandalarining O'rnı</i>	319
İrfan Murat Yıldırım - <i>Yusuf Vezir Çemenzemlini'nin Hikâyelerinde Azerbaycan'ın Toplumsal Hayatı</i>	325
Kadir Can Dilber - <i>Saçmayı "Yasanın Önünde" Ki "Duvar"a Asabilmek</i>	344
Kamil Veli Nerimanoğlu - <i>M. A. Sabir'in "Fahriye" Şiiri Üzerine Lingvo-Poetik Çözümleme Örneği</i>	356

Mahmut Sarıkaya - <i>Dede Korkut Anlatımından Yukarı Arpaçayı Boyları Diline Yansıyanlar Üzerine</i>	369
Marufjon Yuldashev - <i>XX. Yüzyılın Başlarındaki Özbek Alfabeti Tartışmaları</i>	393
Mehdi Genceli - <i>Ey Dost-ı Bîvefâ</i>	397
Mehmet Yasin Kaya - <i>Hüseyn Kâzım Kadri'nin Türk Lügati'nde Yer Alan Çağdaş Türk Yazı Dillerine Ait Sözler Üzerine</i>	413
Munisa Jurayeva - <i>Özbek Matem Merasımı ve Bilmeceler</i>	422
Mustafa Karataş - <i>Azerbaycan Türklerinin Konuştuğu Dilin Adı Nedir?</i>.....	425
Mustafa Öner - <i>Abdullah Tukay ve Özəlgen Ömid "Kesilen Ümit" Şiiri Üzerine Bir Çözümleme</i> ..	467
Nabi Kobotarian (Azeroğlu) - <i>Azerbaycan Âşık Kahvehanelerinde Destan Anlatma Geleneği</i>	487
Namık Açıkgöz - <i>Fuzuli'de "Can" Oyunu</i>	494
Nazım Muradov - <i>Gaspıralı İsmail Bey'in Stratejik Öngörü ve Hedefleri Üzerine Eleştirel Bir Söylem Analizi (1)</i>	504
Nazım Muradov - <i>Hasan Bey Zerdabi'nin "Rusyada Övvelinci Türk Qəzetəsi" Yazısının Metin Neşirleri Üzerine Bazı Eleştiriler</i>	526
Nesib L. Nesibli - <i>Azerbaycan'da Milletleşme Süreci ve Mezhep</i>	544
Nizomiddin Mahmudov - <i>Tıl Taraqqıyotı Va İlmıy Matn: O'z Va O'zga Gap</i>	568
Orhan Söylemez - <i>Ahmet Ali Aslan (Garip Kafkaslı)'nın "Tanrı Dağı'na Kar Yağıyor Bu Gece" Şiirinin İncelenmesi</i>	576
Ö. Faruk Huyugüzel - <i>Sultan Abdülaziz Döneminde İzmir'de Çıkan Gazeteler: Devir, İntibah ve Kara Sinan</i>	583
Ömer Özcan - <i>Siyasetçi ve Edebiyatçı Samet Ağaoğlu'nun Biyografisinden Bir Kesit</i>	590
Özkan Öztekten - <i>Türkiye Türkolojisinde Transkripsiyon // Transliterasyon Sorunu</i>	600
Özlem Nemutlu - <i>Türk Edebiyatında Hemşireler</i>	614
Rıdvan Chitilov - <i>Çarlık Rusya Siyasetinde Tatarlar: Dala Vilayatu'nun Gazeti Örneği</i>	626
Rıza Filizok - <i>Yorumlayıcı Anlam Bilimi: (La Sémantique Interprétative) Bazı Temel Kavramları</i> . 639	
Sabahattin Çağın - <i>Mehmet Akif'in Şiirlerinde Savaş</i>	649
Салават Исхаков - <i>Очерки Ахмеда Цаликова «Мусульманский Вопрос В России» И Идеи Исмаила Гаспринского</i>	660

Salim Çonođlu - <i>Elçin'in "Ak Deve" Romanında Kapıları Ayır Ama Ruhları Bir Evleri Birbirine Bağlayan Kolektif Bilinç: Mahalle</i>	680
Selçuk Türkyılmaz - <i>Abdürreşit İbrahim'in Şark-i Rus'ta Yayımlanan Bir Makalesi İslamiyet ve Tatarlar</i>	687
Shaxlo Karimova - <i>O'zbek Ma'rufatparvar Shoiri Zavqiy Hayoti Va Adabiy Faoliyatı</i>	695
Shahodatxon Imomnazarova - <i>Özbek Halk Edebiyatında Bazı Merasım Şarkıları</i>	700
Sinan Güzel - <i>Aleksandra Andreyevna Fuks'un 1840 Tarihli Kazan Notlarında Çuvaşça Dil Malzemesi</i>	707
Sinem Küçükağaoğlu Tunç - <i>Üç Dönem Üç Kadın: Özbek Tiyatrosunda Kadının Toplumdaki Yeri</i>	724
Şerife Çağın - <i>Ahmet Haşim'in Eserlerinde Mimari: Pitoresk ve Gotik Güzellik</i>	737
Taner Tunç - <i>Teyfik Fikret'in Şiirlerinde Suyun Hâlleri</i>	751
Ümit Akın - <i>Azerbaycan Tiyatrosu'nun Gelişmesinde Bir Öncü: Necef Bey Vezirov ve "Geçmişte Kaçaklar" Piyesi</i>	766
Yasemin Mumcu - <i>Sırât-ı Müstakîm ve Sebilü'r-Reşad Dergileri Işığında Rusya Müslümanlarında Din Hayatı</i>	776
Yılmaz Özkaya - <i>Mehmet Emin Resulzade'nin Yeni Kafkasya Dergisi Çerçevesinde Azerbaycan Komünist Partisine Eleştirileri</i>	790
Zaynabidin Abdırashidov - <i>Mujaddid: Ismoil Gasprinskiy Turkistonlik Ziyolilar Nazarida</i>	801

III. BÖLÜM - FOTOĞRAF ALBÜMÜ

Fotoğraf Albümü	814
-----------------------	-----

AZERBAJYCAN TÜRKLERİNİN KONUŞTUĞU DİLİN ADI NEDİR?

Mustafa Karataş¹

0. Dil Türleri ve Lehçeleşme

Çok farklı yönleri ve çeşitleri bulunan dilin en önemli özelliği değişken olmasıdır. Bu nedenle dil; oluşumlarına (yapay diller-doğal diller), kullanılma durumlarına (ölü diller-yaşayan diller), onu kullanan kişi veya toplumlara, kullanım alanlarına, biçimlerine veya amaçlarına göre çeşitlilikler göstermektedir. Bu çeşitlenmeler dilin kendi yapısından veya dil dışı nedenlerden kaynaklanmaktadır. Örneğin, Türkçe genel adı altında, bir kişinin kullandığı dil (kişisel dil), yazıda veya konuşmada kullanılan dil, bir yörenin dili (ağız), tarihî bir dönemin dili (tarihî lehçe), bir meslek dalında kullanılan dil (sosyal grup dili) vb. dilin birçok türü (değişke, varyant) bulunmaktadır. Bu nedenle dilin, farklı ölçütlere göre çeşitli sınıflandırmaları yapılmıştır. Ancak bir dille ilgili yapılabilecek ilk ve önemli sınıflandırma onun kodlanma biçimine (ses, harf) göre yapılmaktadır.

İnsan bu dünyada var olduğundan beri dili, sözlü bir iletişim vasıtası olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle dil, temelde sese dayalı sözlü bir iletişim aracıdır. Bununla birlikte insan, sözü kaydetme ihtiyacının bir sonucu olarak Sümerler döneminde (MÖ 5300 - MÖ 1940) ilk yazı sistemini icat etmiş ve bu tarihten sonra da dili hem sözlü (konuşma dilini) hem de yazılı (yazılı dil, yazı dili) olarak kullanmaya başlamıştır.

Dilde kullanılan *konuşma dili* ve *yazı dili* kavramları öncelikle dilin kodlanma biçimindeki farklılığı ifade etmektedirler. Ancak bu iki kavram aynı zamanda dilde *ağız* (yerel değişke) ve *yazı dilini* (ölçünlü/standart dil) de karşılamak için kullanılmaktadır. Dolayısıyla, *konuşma dili*, “sözlü dil (dilini konuşmada, sözlü olarak kullanımı)” ve “ağız (yerel konuşma biçimi)”; *yazı dili* ise “yazılı dil (dilini yazıda kullanımı)” ve “yazı dili (ölçünlü dil/standart dil)” anlamlarına gelmektedir. *Konuşma dili* ile *yazı dili* kavramlarının bu anlamları göz önüne alındığında, *ağızların* genellikle sözlü biçimde, nadiren, yazılı olarak kullanıldıklarını; *yazı dilinin* ise hem sözlü hem de yazılı biçimde kullanıldığını söylemek mümkündür.

Sözlü dil, sese dayalı bir iletişim dizgesi olması nedeniyle kişiye (idiyolekt), gruba (sosyolekt), yöreye ve bölgeye (diyalekt) veya durumlara göre değişebilen bir özelliğe sahiptir. Dilin bu farklı kullanımları² sonucunda çeşitli konuşma biçimleri (değişke, varyant, lekt) ortaya çıkmaktadır. İşte bu çeşitlenmelere dilde *varyantlaşma* adı

1 Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü mustafakaratas@nevsehir.edu.tr, mustafakaratas2003@yahoo.com.

2 Dilin farklı kullanımlarından kastedilen sesbirimlerin (fonem) farklı telaffuzları, eklerin yapısındaki bazı değişiklikler ve söz dizimi farklılıklarıdır (Demir 2010: 94).

verilmektedir. Buna göre, varyantlaşma sonucunda ortaya çıkan bu farklı konuşma dili türleri de *ölçünlü/standart değişke*, *yerel değişke/varyasyon* (ağız), *sosyal değişke/varyasyon* (meslek, sosyal statü, yaş, cinsiyet vb. durumlara göre değişen sosyal grup dilleri), *kişisel dil* gibi farklı terimlerle adlandırılmaktadır (Demir 2010: 93-96).

Dil araştırmalarında *diyalektolojinin* (ağız araştırmaları) çalışma alanı olan *yerel değişke*, Türkçede genel olarak *konuşma dili* veya *ağız* (halk arasında ise *şive*³) terimleriyle ifade edilmekle birlikte, bilimsel olarak yerel varyasyonlar için *ağız* terimi kullanılmaktadır. Ancak ağızlardan birinin yazıya geçirilerek kullanılmaya başlanması⁴ ve işlenmesiyle *ölçünlü dil* (standart varyant, yazı dili vb.) ortaya çıkmaktadır.⁵ Bu nedenle Türklük biliminde bu yazı dilleri (ölçünlü dil) için kullanılan *lehçe*⁶ de bir *yerel varyasyon* olarak değerlendirilmelidir.

Türklük biliminde, bir dildeki yöresel veya bölgesel konuşma farklılıklarının adlandırılması önemli bir tartışma konusudur.⁷ Türkiye’de Türkçenin kollarının adlandırılmasında üç farklı gelenek veya yaklaşım bulunmaktadır (Demir 2006: 121-131):

1. *Lehçe, şive, ağız*: Reşid Rahmeti Arat ve Muharrem Ergin’in başını çektiği İstanbul Üniversitesi kökenli Türklük bilimcilerin görüşüne göre, Yakutça ve Çuvaşça birer *lehçe*, diğer Türk yazı dilleri (Azerbaycan, Kazak, Tatar, Kırgız vd.) *şive*, bu lehçe ve şive bölgelerindeki küçük kollara *ağız* denmektedir.

2. *Lehçe, ağız*: Genellikle Ankara Üniversitesi (DTCF) ve Gazi Üniversitesi (Zeynep Korkmaz, Ahmet Bican Ercilasun vd.) kökenli Türklük bilimcilerin ve TDK’nin savunduğu bu görüşe göre, Yakutça ve Çuvaşça dâhil, yazı dili olan tüm Türk dili kolları *lehçe*, diğer küçük dallar *ağız*dır.

3. *Dil, ağız*: Talat Tekin ve öğrencilerinin savunduğu bu görüşe göre, sosyal değişkelerin belirlenmesi ve tanımlanmasında kullanılacak tek evrensel ölçüt “karşılıklı anlaşılabilirlik”tir. Buna göre, tüm Türk yazı dilleri *dil* olarak kabul edilmelidir: Kazakça/Kazak dili, Özbekçe/Özbek dili, Azerbaycan Dili vb. Bu dillerin konuşulduğu bölgelerdeki küçük dallar yine *ağız* (diyalekt) olarak değerlendirilmektedir.

Bu tartışmalarda kullanılan “karşılıklı anlaşılabilirlik” ve “bilinen veya bilinmeyen dönemde ayrılma” ölçütleri, geçerli ve sorunu çözebilecek dilbilimsel ölçütler olarak görülmemiş, tartışmaların daha çok dil dışı nedenlerden kaynaklandığı ileri sürülmüştür (Demir 2006: 137-141).

3 *Şive* kelimesi köken olarak Farsçadır ve sözlük anlamları “1. şive, 2. tarz, stil, yöntem, 3. davranış, cilve, adet, huy, 4. hile” biçimindedir. (Kanar 2013: 993).

4 Lehçeler genel olarak yazı dili olma özelliğine sahip olduklarından dolayı, yazısız olmayan, yazı dili haline gelememiş Türk dili kollarına (*Halaçça, Fu-yü Kırgızca, Sarı Uygurca, Salarca*) ne ad verileceğinin belli olmadığı belirtilmiştir. Demir 2006: 137.

5 Türklük biliminde bir dilin farklı bir yerel varyasyonundan ölçünlü dilin ortaya çıkışına *lehçeleşme* adı da verilmektedir. Dilde lehçeleşmenin gerçekleşebilmesinin şartları ise şu şekilde belirlenmiştir: Coğrafya değiştirme, toplumsal ve kültürel farklılaşma, canlı ağızlara sahip olma, siyasi otorite ve alfabe (Akar 2010: 19-27). Ortaya çıkan ölçünlü dilin belli başlı özellikleri ise şunlardır: Kodlanmışlık, sosyal prestij, yerel ve sosyal iz taşınamak, yazı dili, yön gösterici, varyasyon azlığı, en geniş geçerlilik alanı, en geniş işlev alanı, bağlayıcılık, kurumsallaşmış olma, okullarda öğretilme, üst dil olma, sembolik değer taşıma (Demir 2010: 96-99).

6 Lehçe kelimesi köken olarak Arapçadır ve sözlükte, “1. Lehçe, aksan, diyalekt, 2. dil, 3. dil ucu” anlamlarına gelmektedir. (Kaynar 2012: 1457)

7 Konuyla ilgili (Dil, Lehçe, Şive, Ağız Tartışmaları) tartışmalar ve görüşler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Demir 2005, 2006.

Günümüz Türklük biliminde bu tartışmanın tamamen sona ermiş olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Türk dilinin bütün kolları için *Türk yazı dilleri* ifadesi kabul görmüş olsa da, yine yukarıda sözü edilen üç yaklaşımın izlerinin sürdüğü söylenebilir. Ancak Türkiye’de bölüm adlarında (Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları) ve kitaplarda (Çağdaş Türk Lehçeleri vb.) ağırlıklı olarak *lehçe* ve *ağız* terimlerinin kullanıldığı görülmektedir (Demir 2006: 142-144).

Türkiye’de *lehçe* terimi, bir dilin bölgesel farklılıklarını ifade eden *yerel değişkenin* bir türünü ifade etmektedir. “*Bir milletin tarihi, coğrafi, ekonomik vb. birçok nedenden dolayı farklı bölgelerde yaşayan boylarının kullandığı ve dilin daha fazla konuşma farklılıkları gösteren, anlaşılabilirlik oranı bölgesel yakınlığa (Ör. Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi), aynı boydan olma durumuna (Ör. Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi) göre değişebilen ve hem sözlü hem yazılı olarak kolları*”na *lehçe* denmektedir. Dilin coğrafi boyutuyla ilgili bir konuşma biçimi veya türü olan *ağız* ise şu şekilde tanımlanmaktadır. “...*aynı kökenden geldiği üst sistem durumundaki bir standart dile bağlı, doğal olarak ortaya çıkmış; aile ve dost çevresinde, iş yerlerinde; okuryazarlığı az, bulunduğu bölgeden uzun süre ayrı kalmamış insanlarca sözlü iletişimde dilin başka türleriyle karşı karşıya gelme oranına göre değişen biçimde kullanılan, resmi ortamlarda kullanılmasından kaçınılan, yazılı bir gelenek oluşturamamış, iletişim alanı sınırlı, bağlı olduğu üst sistemden dilin her alanında karşılıklı anlaşmanın korunacağı oranda ayrılabilen, prestiji standart dile göre daha az yerel konuşma biçimleridir.*” (Demir 2002/4: 10-11).

1. Çağdaş Türk Lehçelerinin Adlandırılması

MÖ 8. yüzyılda merkezi Tanrı Dağı’nda olan ve Çin sınırından Avrupa’ya kadar yayılan Sakalar Devleti (Özkan 1997: 6) ve günümüzdeki Moğolistan’ın kuzeyinde Orhun ve Selenge Irmakları ile Ötüken çevresinde Teoman tarafından kurulmuş olan ve özellikle Motun⁸ zamanında Türk soylu bütün boyları tarihte ilk kez bir siyasî birlik altında toplayarak çok geniş sınırlara ulaşmış olan Asya Hun İmparatorluğu’ndan (MÖ 220-MS 216) itibaren takip edilebilen Türk devletleri, çok farklı coğrafyalarda ve çok farklı siyasi, ekonomik ve toplumsal şartlar altında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Binlerce yıllık bu tarihi süreçte Türklerin ana vatanı olan Altaylar ve Türkistan (Orta Asya) coğrafyasından ağırlıklı olarak batıya doğru hareket ederek dağıldıkları görülmektedir. İşte bu dağılma Türk devlet anlayışına göre bir devamlılık içerse de, Türk milletini oluşturan boyların siyasî, kültürel ve ekonomik olarak da dağılmalarına ve böylece de bir birlik olamamalarına neden olmuştur. Türk tarihinde başta dil ve kültür olmak üzere Türk milletinin sahip olduğu tüm değerlerin de dağılmasına ve hatta eriyerek yok olmasına neden olan bu dağılmanın; göçler, fetih politikası, cihan hâkimiyeti düşüncesi, istilalar/işgaller, sürgünler ve siyasi baskı veya yaptırım gibi birçok nedeni bulunmaktadır. Bu dağılmayı en iyi şekilde Türk yazı dillerinde görmek mümkündür.

11. yüzyıldaki siyasi ve ekonomik nedenlerle başlayan göç hareketleri, 13. yüzyıldaki Moğol istilasıyla artarak devam etmiş ve kuzeye göçen Kıpçaklar Kıpçak

8 Çince okunuşu *Meté*.

Türkçesini, güneye ve güney-doğuya yerleşen Karluk (Uygur) Türkleri Karluk/Uygur Türkçesini, batıya göç eden Oğuz Türkleri ise Oğuz (Batı) Türkçesini yazı dili olarak kullanmaya başlamışlardır. Böylece bu yüzyıla kadar Köktürkler ve Uygurlar tarafından birbirine çok benzeyen ses ve şekil özelliklerine sahip bir yazı dilini (Eski Türkçe) ortak olarak kullanılırken 11. yüzyıldan sonra Türkçe üç farklı coğrafyada üç farklı yazı diliyle eser vermeye başlamıştır.

16. yüzyılda Altın Ordu coğrafyasında başlayan Rus işgaliyle Kıpçak yazı dili geleneği sona erince bu yüzyıldan itibaren, batıda Osmanlı Türkçesi, doğuda ise Çağatay Türkçesi bütün Türk dünyasında ortak yazı dili (veya iletişim dili) olarak kullanılmıştır. Bu iki yazı dilinin de Türk dilindeki anlam ayırıcı sesleri (fonem) ayırdedemeyen Arap alfabesi ile yazılmış olması, bu yazı dilleriyle İstanbul'da, Bursa'da, Bağdat'ta, Semerkant'ta, Buhara'da, Kazan'da ve Kaşgar'da üretilmiş bir metnin Türk dünyasının birçok şehrinde okunabilmesini sağlamıştır.

19. yüzyıldan itibaren bütün Türkistan'a Rusların hâkim olması, 1917 Bolşevik İhtilali sonrası Sovyetler ve özellikle de Stalin dönemindeki "böl, yönet" politikası, Çin'deki Doğu Türkistan işgali vb. nedenlerle özellikle Kıpçak Türklerinin kolları olan ve her biri Kıpçak yazı dili geleneğinden gelen Türk topluluklarının konuşma dilleri farklı yazı dillerine, hatta dillere dönüştürülmüştür.

Sonuç olarak, 11. yüzyıla kadar bir, 11-15. yüzyıllar arasında üç, 16-20. yüzyıllar arasında ise iki yazı diline ayrılmış olmasına rağmen 20. yüzyılın başına kadar ortak bir "iletişim dili"ne sahip olan Türk dili⁹, 20. yüzyıldan itibaren 21 farklı yazı diline bölünmüştür. Günümüz Türk dünyasındaki yaklaşık 202 milyon Türk, 21 yazı dili ve onlarca konuşma diliyle Türk dilini kullanmaya devam etmektedir. Bu yazı dilleri için Türkiye Türklük Biliminde, çağdaş Türk lehçeleri veya Türk yazı dilleri ifadeleri kullanılmaktadır. Bu lehçelerin veya yazı dillerinin her biri ise genel olarak şu şekilde adlandırılmaktadır: *Türkiye Türkçesi*, *Azerbaycan Türkçesi*, *Kazak Türkçesi*, *Kırgız Türkçesi*, *Uygur Türkçesi* vb.

Türk dilinin kollarının Türkiye'deki adlandırılmasında geçmişe oranla günümüzde genel olarak bir birlik sağlanmış gibi gözükse de, bu adlandırmaların diğer Türk devletlerinde pek kabul görmediği de belirtilmelidir. Örneğin, Azerbaycan'daki Türklük bilimi çalışmalarında Türkçenin her bir kolu için *dil* terimi kullanılmaktadır. Buna göre, Türk dilleri ailesine mensup diller, *Azerbaycan Dili*, *Kazakça/Kazak Dili*, *Kırgızca/Kırgız Dili*, *Özbekçe/Özbek Dili* şeklinde adlandırılmaktadır.

9 Türk dünyasının büyük düşünürü Kıvrımlı bir Türk olan Gaspıralı İsmail Bey'in, "Dilde birlik, fikirde birlik, işte birlik" ülküsü ile 1883'te Kırım Bahçesaray'da İstanbul Türkçesine çok yakın bir yazı diliyle yayımlamaya başladığı Tercüman gazetesinin Kafkasya'dan Türkistan'a kadar geniş bir alanda Türk aydınları tarafından okunması; II. Meşrutiyet sonrası Türkçülük hareketinin önemli temsilcilerinden biri olan Yusuf Akçura'nın Kazan'da yazdığı meşhur Üç Tazı Siyaset adlı eserinin Kahire'deki Türk adlı bir gazetede yazı dizisi olarak yayımlanması ve birçok Türk aydınının bu eseri okuması ve böylece Türk dünyasında Türkçülük hareketinin yaygınlaşması; 1897 Yunan savaşı dolayısıyla Mehmet Emin Yurdakul'un yazdığı ve "Yurdumun koç yiğitlerine" diyerek Türk askerine ithaf ettiği, "*Ben bir Türk'üm, dinim, cinsim uludur!*" dizisiyle başlayan meşhur şiirin Selanik'teki Asır gazetesinde 1900'de yayımlanması ve Türk dünyasındaki başta Gaspıralı İsmail Bey olmak üzere birçok Türk aydınını etkilemesi; 15. yüzyıl Anadolu sahasına ait Yazıcızade'nin Muhammediye adlı eserin 1905 yılında Kazan'da yayımlanması ve aradan beşyüz sene geçmesine rağmen eserin yüzde doksan beşinin anlaşılır olması Türk dünyasındaki bu iletişim ortaklığının açık göstergeleridir (Akalin 2013: 362-364).

2. Türk Dili Tarihinde ve Günümüzde Azerbaycan Türkçesi

Türk dili tarihinde “Eski Anadolu Türkçesi”, “Eski Osmanlıca”, “Eski Oğuz Türkçesi”, “Eski Türkiye Türkçesi” ve “Anadolu Merkezli Oğuz Türkçesi” adlarıyla anılan ve XI-XV. yüzyıllar arasını kapsayan dönem, Oğuzlar tarafından XIII-XIV. yüzyıllar arasında Anadolu, Kuzey ve Güney Azerbaycan, Irak, Suriye ve XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Balkanlarda kullanılan yazı dilini ifade etmektedir. 11. yüzyıldan itibaren Anadolu ve Ön Asya’yı etkileyen Moğol istilası ve Haçlı seferleri nedeniyle Anadolu Selçuklu Devleti (1075-1308) ile Anadolu’daki beylikler arasında başlayan egemenlik mücadelesi, bu coğrafyada büyük bir kargaşaya yol açmıştır. Bu kargaşa nedeniyle bu dönemde çok az eser kaleme alınmıştır. Bu eserler de Türk dili tarihinde farklı ağız özelliklerini yansıtmaları nedeniyle “Karışık dilli/lehçeli” eserler olarak adlandırılmışlardır.

Bu dönemin yazı dili ağırlıklı olarak, Anadolu ve çevresine XI. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başlayan Oğuzların ağız özelliklerinden oluşmuştur. Daha önceleri sadece konuşma dili olarak kullanılan Oğuz ağızları XIII. yüzyıldan sonra yazı dili haline gelmiştir. Bundan dolayı, “Oğuzca” adı da verilen Batı Türkçesinin ilk dönemini oluşturan Eski Anadolu Türkçesi şu dönemlerden oluşmaktadır: Selçuklu Dönemi (XII-XIII. yy.), Beylikler Dönemi (XIII-XV. yy.), Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi (XV. yüzyılın ikinci yarısı) (Akar 2005: 240).

Oğuzların XI-XIV. yüzyıllar arasındaki Seyhun boylarında yaşayan Peçenek ve Kıpçakların baskısıyla batıya doğru göçü, önce Maverünnehr’e, İran’a, sonra Kars’a ve 1071’den itibaren de Anadolu’ya girmeleriyle başlayan süreç neticesinde Azerbaycan, Anadolu ve Rumeli Türk yurtları haline gelmiş, Oğuzlar, XI-XIII. yüzyıllar arasında Azerbaycan, Anadolu ve Rumeli’ye yerleşmişler, Doğu Roma yıkılmış, yerini Türk gücü ve onun doruk noktası olan Osmanlı almış, böylece Orta Doğu ve Balkanlardaki bugünkü Türk varlığı ve Türkiye Cumhuriyeti ortaya çıkmış ve bu olayların en önemli sonucu olarak da Orta Doğu ve Balkanlarda, Oğuz ağızına dayanan ikinci bir Türk edebî dili doğmuştur (Ercilasun 1988: 41-42).

XIII. yüzyılda şekillenmeye başlayan, ancak XV. yüzyıla kadar müstakil, ölçünlü bir yazı dili olamayan Eski Anadolu Türkçesi, ses değişimlerinin düzenli olmadığı, aynı görevler için birbirinden farklı eklerin kullanıldığı, tutarsız kullanımların görüldüğü ve yazımının da henüz ölçünlüleşmediği bir yazı dilidir. Bu dönem içinde değerlendirilen yazarların, yaşadıkları bölgeye mahsus ağız özelliklerinden dolayı birbirinden farklı şekilleri kullandıkları görülmektedir. “*Söz gelişi Sivas’ta yazan Kadı Burhaneddin’de, sonradan Azerbaycan yazı dili için standartlaşacak biçimler ağırlıkta iken daha doğudaki Erzurumlu Darir’de sonradan Osmanlı sahasında standartlaşacak biçimler ağırlıktaydı.*” (Ercilasun 2007: 430). Benzer bir biçimde, XV. yüzyılda bugünkü Azerbaycan Türkçesinin genel özelliklerinin Dede Korkut, Kadı Burhaneddin ve Fuzûlî’yle sınırlı kalmayıp Anadolu sahası yazarlarında görülmekle birlikte, Azerî sayılan yazarlarda da Anadolu Türkçesine mahsus özellikler görülebilmektedir. Örneğin, Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde, Anadolu sahasında Mevlana’da *söylerem*, Sultan Veled’de *anlamazam*, Yunus Emre’de *olmuşam*, *Süheyl ü Nevbahar*’da *düşmüşem*; Azerbaycan Türkçesi eseri sayılan *Dede Korkut*’ta *ıldırım*, *men*, *öldürmüşem* gibi şekillerin yanında, *yigit*, *gelmişim/gelmişüm*, *gideyürür*; Kadı Burhaneddin’de *görürem*, *doyamazam* şekillerinin yanında *ben*, *benüm*, *yürek* gibi şekillerin olması Eski Anadolu Türkçesi dönemine mahsus bir durumdur (Dilaçar 1957: 84-85).

Bu örneklerden de hareketle, Eski Anadolu Türkçesini özellikle Azerbaycan yazı diliyle Osmanlı yazı dilinin henüz ayrışmadığı “ortak ağız havuzu” olarak kabul etmek, daha doğrusu her iki yazı dilinin de bu ortak ağız havuzundan beslenerek ve daha sonra siyasî ve coğrafi nedenlerle birbirinden farklılaşarak yazı dili olduklarını söylemek mümkündür (Karataş 2010: 528).

Tarihlerinin tamamında anlaşma dili olarak Oğuzcayı kullanan Oğuzlar, Büyük Selçuklu Devleti (1038-1157) öncesinde yaşadıkları ortam ve şartlar gereğince Oğuzcayı, farklı ağızları ve sosyal grup dilleri ile farklı katmanlar halinde gündelik dil (konuşma dili) olarak kullanmışlardır. Bilim, kültür veya sanat eserleri üretmek için yazı dili olarak Oğuzcayı kullanmak gibi bir ihtiyaç da hissedilmemesi nedeniyle de Oğuzca gelişmiş, işlenmiş bir yazı dili (yüksek dil, ölçünlü dil) olamamıştır. Selçuklular sonrasında ise Oğuzcanın durumu Anadolu, Azerbaycan/İran ve Türkmenistan coğrafyalarında çok farklı bir gelişim göstermiştir (Uğurlu 2011: 130-134).

XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar süren Anadolu’ya göçler neticesinde, göçebe Oğuz toplulukları Anadolu ve bugünkü Kuzey ve Güney Azerbaycan, Irak (Kerkük), Suriye, İran (Tebriz) bölgelerine gelip yerleşmeye başladıklarında Oğuz ağız özelliklerini bu bölgelerde yaşatmaya başlamışlardır. Zamanla yaşanan coğrafya, etkileşim içinde bulunulan farklı kültürler, siyasî gelişmeler vb. etkenler sayesinde bu Oğuz ağızlarında farklılaşma ve ayrışmalar görülmeye başlamıştır. Bunlar 11-12. yüzyıllarda görülmeye başlamış, 13-14. yüzyılda Karakoyunlu-Akkoyunlu ile Osmanlı arasındaki siyasî sorunlar nedeniyle gelişmiş ve belirginleşmiş, 16. yüzyıl başında Safevi Devleti’nin kuruluşuyla (1501) tamamlanmış ve böylece Azerbaycan ve Osmanlı yazı dilleri ortaya çıkmıştır (Ercilasun 2007: 430, 2002: 31)¹⁰

Bu ayrılma sürecinin başlaması ve farklılıkların gittikçe derinleşmesinde siyasî sorunlarla birlikte, belki de ondan daha çok, doğuda Özbeklerin, batıda Osmanlıların benimsediği Sünnilikten farklı olarak Şiîliğin öne çıkarılıp bütün İranlılara (Oğuzlar) benimsetilmesinin büyük etkisi olmuştur (Uğurlu 2011: 128). Safeviler Devleti’nin 16. yüzyılın başında kurulmasıyla Şiîlik resmî bir mahiyet kazanmıştır. Şiî (Safevi) ve Sünnî (Osmanlı ve Türkistan’daki Şeybani) devletler arasında ideolojik mücadele on altıncı-on yedinci yüzyıllarda büyük boyutlara ulaşmıştır. Şiîlik Safeviler tarafından kültür emperyalizmi için kullanılmış ve Doğu Anadolu’dan Azerbaycan’a gerçekleşen Türkmen göçlerinde çok büyük bir rol oynamıştır. Bu göçler, Azerbaycan Türklüğünü Doğu ve Batı Türklüğünden ayırdığı gibi Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğünün de birbirinden kopmalarına neden olmuştur. Ancak bu durum İran’da 21. yüzyılın başına kadar Türk hâkimiyetini sağlamıştır (Ercilasun 2002: 25). “*Şiîliğin Azerbaycan’da temel ideolojiye dönüşmesi ve dış Türklerle (Osmanlı, Türkistan) birkaç nesil boyunca süren aralıksız savaşlar Azerbaycan Türkü’nü Farslar ve diğer Gayri Türklerle birleştirip onları “din kardeşi” yaptı, diğerlerini ise “kafir” ilan etti. Şiîlik Azerbaycan Türk’ün bilincinde başat unsura dönüştü. Yani Azerbaycan Türkü kendini ilk önce Şiî olarak tanımlamaya*

10 Muharrem Ergin ise bu ayrışmanın daha çok konuşma diline mahsus mahalli farklılıklar olarak kaldığını, Azerbaycan ve Osmanlı yazı dilleri günümüze kadar hiçbir zaman iki ayrı yazı dili haline gelmediğini, bir yazı dilinin iki ayrı görünüşü olarak var olduklarını dile getirmiştir: “*Bu iki görünüş ayrı siyasî idarelere, ayrı sosyal çevrelere ve ayrı kültür merkezlerine bağlı olan iki sahada, yazı dili disiplininin bugünkünden farklı olarak mahalli tesirlere açık bulunduğu devrelerin tabii bir tezahüründen başka bir şey değildir.*” (Ergin: 1981: VIII).

başladı. Bu gelişmeye uygun olarak Azerbaycan Türkü ile Anadolu (bu arada Türki-tan) Türkleri'nin gelişim yönleri farklılaştı.” (Nesipli 2001: 137-138).

Eski Anadolu Türkçesi adı verilen “ağız havuzu”ndan beslenen her iki yazı dilinin kültür dairesinde bulunan şair ve yazarların eserlerinde bu farklı ağız özelliklerini birlikte kullandıkları görülmektedir.¹¹ Ağız özelliklerinin ortak ve birlikte kullanımı, sonraki siyasî ve dinî nedenlerin etkisiyle gittikçe azalmıştır. İki yazı diline ayrılma süreci Kuzey Azerbaycan’da ve Güney Azerbaycan’da (İran) farklı bir gelişim göstermiş olmakla birlikte, Osmanlı yazı dili geleneği ile Azerbaycan yazı dili geleneğinin birbirinden ayrılması, Eski Anadolu Türkçesinde ortak olarak görülen ve “genel temayül” gereği kullanılan ses, biçim ve söz dizimi özelliklerinin zamanla Azerbaycan Türkçesinde “koyulaşarak” bu lehçenin ayırt edici özellikleri haline gelirken Osmanlı yazı dili alanında “körlenme” ile gerçekleşmiştir (Dilaçar 1957: 84). Böylece XVIII. yüzyıldan önce başlayan bu “körlenme ve koyulaşma” süreci sonucunda Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi birbirinden ayrı yazı dili geleneklerini oluşturmuşlardır.

“Karşılıklı anlaşılabilirlik” ölçütüne göre günümüzde dahi Türkiye Türkçesiyle bir “ağız” kadar uzak olan Azerbaycan Türkçesinin tarihinde de görüldüğü gibi, ayırt edici ses ve biçim özellikleri, Türk dili tarihinde en erken Dede Korkut hikâyelerinde ve Hasanoğlu’nda, (13. yy.); daha sonraki yüzyıllarda ise, Kadı Burhaneddin (1345-1398), Nesimî (1370-1417), Şah İsmail-Hataî (1487-1524) ve Fuzûlî’de (1483-1566) görülmektedir.

3. “Azerbaycan Türkçesi”nin Adı

Bir nesnenin, canlının, insanın ve sosyal grupların (boy, aşiret, halk, millet vb.) kimliği onların varlıklarını ifade etmektedir. Çünkü kimlik “farkında olmak/olunmak”tır ve varlığın farkına varıldığına ispatı da onun adlandırılmış olmasıdır. O halde, bir nesne/eşya, canlı, insan veya sosyal grubun adlandırılması onun kimlik sahibi olması anlamına gelmektedir. Ancak insan ve insanlardan oluşan grupların dışındaki nesne veya canlıların (hayvan, bitki) adlandırılması sadece o nesne veya canlı dışındaki “insanlar” tarafından yapılırken¹², insan veya sosyal grupların adlandırılması hem insanların kendisi hem de diğer insanlar tarafından yapılabilmektedir. Bu nedenle, kimlik sadece bireysel anlamda insanın, toplumsal anlamda ise grubun, halkın veya milletin kendini tanımlaması değil, aynı zamanda insan veya grubun başka insan veya gruplar tarafından da tanımlanmasıdır.

“...belli bir millete kendini ait etme bilinci (etnik birlik bilinci), bu milletin karakteristik özellikleri, milletin ortak geçmişi, “ana yurt”, içinde yaşadığı devletin birliğine, milletin maddi ve manevi değerlerine, milli çıkarlarına vs. ilişkin görüşler sistemi” olarak tanımlanan (Nesipli 2001: 133) “millî kimlik”in inşası milletin ve buna bağlı olarak da dilin adından başlamaktadır. Dil adı çok farklı boyutları olan bir konudur.¹³ Türkçede dil adları genel olarak millet adlarından oluşmaktadır: *Türk-çe, İngiliz-ce, Fars-ça, Alman-ca* gibi.

11 Kadı Burhanettin örneği için bk. Develi 2004, Fuzûlî örneği için bk. Karataş 2010.

12 Bu anlamda nesne/eşya, bitki ve hayvanların kimliğinden değil “nelik”inden söz edilmelidir.

13 Prof. Dr. Süer Eker Hocamla yaptığımız kişisel bir sohbetimizde dil adı konusunun şu boyutları olduğunu dile getirmiştir: Siyasal (devlet adlarından oluşan dil adları), hukuksal (resmî dil), uluslararası ilişkiler

Millet ve dil adları milletin temel kimlik bilgilerinden olmasına rağmen bir milletin kendisini ifade etmek için kullandığı adla başka milletlerin o milleti kodladığı ad farklı olabilmektedir. Bu farklı kodlama veya adlandırma Türklük biliminde, günümüz Türk dünyasındaki Türk dili kollarının türü (dil, lehçe, ağız) ve bu kolların adları konusunda kendisini göstermektedir. Ayrıca, bu adlandırmaların ülkeden ülkeye de değişiklik gösterdiği görülmektedir. Bu konuda Türk dünyasında bir birlik görülmemektedir. Türkiye'deki adlandırmalar ile diğer Türk ülkelerindeki adlandırmalar birbirinden oldukça farklıdır.

Genel olarak Türk dünyasında¹⁴, özel olarak da Sovyet sonrası bağımsızlığını elde eden Türk ülkelerinden biri olan Azerbaycan'da günümüzde dahi kimlik konusu, yani milliyet adı ve buna bağlı olarak da dil adı konusu bir hayli tartışmalıdır.¹⁵

Ömrünü Türklük bilimine harcamış, bu alanda birçok eser ortaya koymuş olan görkemli Türklük bilimci Tovfik Hacıyev'in *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi* (2012) başlıklı iki ciltlik eserinde "Azerbaycan Türkçesi" için kullandığı terimlerin farklılığı bu konunun bir Türklük bilimci için dahi ne kadar sorunlu olduğunu göstermektedir: *Azerbaycan Türkçesi* (C 1: 10, 76, 124, 134, 135, 141, 201, 315, 326, 468, 215, 240, 294, 296; C 2: 264 307, 316), *Azerbaycan Milli Türkçesi* (C 2: 285), *Azerbaycan Dili* (C 1: 16, 37, 38, 60, 76, 87, 157, 232, 240, 245, 255, 286; C 2: 33, 155, 168, 177, 178, 180, 181, 204, 321, 341, 359), *Azerbaycan Milli Dili* (C 2: 285), *Milli Edebi Dil* (C 1: 380), *Azerbaycan Edebi Dili* (C 1: 16, 71, 73, 451, 185,; C 2: 352), *Azerbaycan Milli Edebi Dili* (C 1: 131, 295, 300, 184), *Azerbaycanca* (C 2: 33, 35, 57, 166, 167, 182, 206, 264, 341), *Azerbaycan Halk Türkçesi* (C 2: 231), *Azerbaycan Halk Dili* (C 2: 254), *Azerbaycan Oğuzcası* (C 1: 140, 142, 278; C 2: 11), *Türk-Azerbaycan Dili* (C 2: 203, 326), *Türk-Azerbaycan Edebi Dili* (C 1: 228), *Türk Dili* (C 2: 327, *Azerbaycan-Türk Dili* (C 1: 240), *Türkçe* (C 1: 378, 200; C 2: 307).

Bu çalışmada, ağırlıklı olarak Kuzey Azerbaycan, Güney Azerbaycan (İran), Dağıstan, Kafkasya, Gürcistan ve Türkiye'de yaşayan¹⁶ ve Oğuz (Batı) Türklerinin doğu kolunu oluşturan Türkleri ifade etmek için *Azerbaycan Türkleri*, bu farklı coğrafyalarda, hatta farklı ülkelerin (Azerbaycan, Türkiye, Gürcistan vd.) siyasî sınırları içeri-

(“deklare” edilen dil), sosyolojik/sosyolinguistik (siyasî ve kültürel açıdan bağımsız dil), dil politikaları (ulus inşasında kültürü korumak ve farklı kılmak için diğerinden ayrı olduğu vurgulanan dil), dil bilimi (bir ana dilin değişikliklerinden oluşan/oluşturulan dil).

14 Millet adı olan “Türk”ün, adında kullanıldığı tek devlet olan Türkiye'de dahi millet adı ve kimlik konusu, “Türk” kavramının “vatandaşlık adı” olarak da Anayasa'ya konmasına rağmen hâlâ tartışılmaktadır. Hatta “Türk” millet adı yerine “Türkiyelilik” teriminin “vatandaşlık adı” olarak kullanılması (bk. Özdemir 2005) veya devletin adının “Türkiye” değil “Anadolu” olması geçmiş dönemlerde teklif edilmiş veya düşünülmüştür (İnce 2005).

15 Bu konuda yazılmış bazı yazılar gazetelerde de yer almaktadır: http://www.bbc.com/azeri/analysis/2016/08/160809_azer_turk_language, <http://www.translit.az/ANA%20SEHIFE/termin-3.htm>

16 Türkiye'de ağırlıklı olarak Ardahan, Kars ve Iğdır'da az sayıda da Ağrı, Muş, Van'da yaşayan ve Doğu Anadolu Türklüğü olarak adlandırılan Türk topluluklarının beş ayrı gruptan oluştuğu tespit edilmiştir: Ardahan, Posof yerlileri, Kars yerlileri, Türkmenler, Kars Terekemeleri (Karapapaklar) ve Kars Azerileri. Kars Azerilerinin bu bölgeye yerleşmeleri Melikşah dönemine kadar (1064) geri gitmektedir. Bu “Şif” Türk boyu, kendilerini *Azeri* olarak adlandırmaktadır. Kars Azerileri, diğer Kars yerlileri tarafından “şia” veya “acem” olarak da adlandırılmaktadır (Ercilasun 2002: 47). Ağırlı bir öğrencimiz de (Mukadder Ördek), Taşlıçay'da yaşayan ve kendilerine *Azeri* diyen Türklere, yaşlıların eskiden *Acem* dediklerini belirtmiştir. Yaşlılara bunun nedenini sorduğunda, “Onlar Acem'den (İran) geldikleri için” bu adı verdiklerini öğrendiğini belirtmektedir. Görüldüğü gibi bu bölgede yaşayan ve Türkiye vatandaşı olan “Kars

sinde yaşayan Oğuz Türklerinin konuştuğu dil için de *Azerbaycan Türkçesi* terimleri kullanılacaktır. Çalışmamamızda, bizim *Azerbaycan Türkçesi* olarak ifade ettiğimiz “Azerbaycan Türklerinin konuştuğu dilin adı” hem Türkiye hem de Azerbaycan’daki durumu açısından ele alınacak, Azerbaycan’daki adlandırma tercihlerinin dönemleri tespit edilecek ve bu tercihlerin nedenleri üzerinde durulacaktır.

3.1. Türkiye’de “Azerbaycan Türkçesi”nin Adı

Türkiye’deki Türklük bilimi çalışmalarında Türk dilinin yazı dili olan kolları için genel olarak *lehçe* (yazı dili, sosyal varyasyon) ve *şive*, bu kollar içindeki yerel konuşma biçimleri için *ağız* (konuşma dili, diyalekt) terimleri kullanılmaktadır. Ayrıca, Türkiye’de, Türkiye’ye en yakın coğrafyada yaşayan ve Oğuz boyuna mensup Türk halklarından biri olan Azerbaycan Türklerine halk arasında yaygın olarak *Azerî*, *Azerî Türkleri*; Türklük biliminde ise *Azerî*¹⁷, *Azerî Türkleri*, *Azerbaycanlı* ve *Azerbaycan Türkleri* adları verilmektedir.

Azerbaycan Türkleriyle ilgili bu adlandırmalardan hareketle, çağdaş Türk yazı dillerinden biri olan Azerbaycan Türkçesi de Türkiye’de halk arasında yaygın olarak *Azerî Türkçesi*, Türklük biliminde ise *Azerbaycan Türkçesi* veya *Azerî Türkçesi* şeklinde adlandırılmaktadır.

Türkiye’de 1942’de İslam Ansiklopedisi’nde yayımlanan “Azerî” maddesinin yazarı Ord. Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü bu terimle ilgili özet olarak şu bilgileri vermektedir: Genel olarak “Azerbaycan’a mensup” anlamına gelen *Azerî* terimi iki farklı anlama gelmektedir: Bunlardan birincisi, Azerbaycan’da yaşayan İranlı (Farişi) bir halk ve bu halkın konuştuğu lehçedir. *Azerî* teriminin ikinci anlamı ise XII-XV. yüzyıllar arasında kuzey ve güney Azerbaycan tamamen Türkleştikten sonra, buralarda yaşayan Türklerin konuştuğu lehçedir. XIX. asırda İranlı ve Avrupalı bazı yazarların bu terimi “Azerbaycan’ın eski Türk lehçesi” anlamında yanlış bir şekilde kullanmaları sonucunda, güney Kafkasya ve bütün İran Türklerinin dillerine *Azerî* adı verilmeye başlamıştır. İlk defa, Derbentli Mirza Kazım Bey 1839’da Kazan’da yayımlanan *Obşçaya Grammatika Turetsko-Tatarskağo Yazıka* adlı eserinde *Azerî* adını verdiği bu lehçenin Kafkasya ve İran Azerbaycan’ı olmak üzere iki ayrı sahada kullanılan bir lehçe olduğunu belirtmiştir. Daha sonra birçok araştırmacı terimi bu anlamıyla kullanmıştır. 1917’de Rus Çarlığı’nın devrilmesi sonrasında kurulan Türk devletinin *Azerbaycan* adını alması, *Azerî* teriminin buradaki Türkleri ve onların dillerini ifade etmek için kullanılmaya başlamasına neden olmuştur (Köprülü 1942: 118-119).

Köprülü *Azerî* terimiyle ilgili bu bilgileri verdikten sonra, kendisinin bu terimi bu iki anlamının dışında kullandığını belirtmiştir. Köprülü’ye göre, *Azerî* terimi, “... yalnız bugünkü İran Azerbaycanı ve cenubî Kafkasya türklerinin konuştukları Türk

Azerileri” kendilerine *Azerî* adı vererek diğer sünnî gruplardan ayrı olduklarını vurgulamaktadırlar.

17 Prof. Dr. Tofik Melikli, Türk Dil Kurumunun Türk Dili dergisinde 1999’da yayımlanan “Azerî mi Türk mü?” başlıklı yazısında “Azerî” ve “Azerbaycanlı” terimlerinin türetilme tarihi hakkında bilgi verdikten sonra yazısını şu cümlelerle bitirmektedir: “Durum böyleyken, Türkiye’de Azerbaycan Türklerine resmî olarak “Azerî” denilmesini anlamak mümkün değil doğrusu. “Azerî” gibi bilimsel ve tarihi bakımdan yanlış ulus adının kullanılmasına son verilmelidir artık. Kuzey ve Güney Azerbaycan’da yaşayan Türkler “Azerî” değildiler, Azerbaycan Türküdürler ve böylece de bilinmelidirler. Türkiye bilim adamları, yazar ve gazetecilerinin bu yanlış kullanımı ivedilikle düzeltmelerine inanıyoruz.” (Melikli 1999: 405).

dili şubesine veya şubelerine değil, daha geniş olarak, “umumiyetle iran, Kafkasya, hatta şarkî Anadolu ve Irak türkleri arasında uzun asırlardan beri zengin bir edebiyat vücuda getiren “edebî lehçeye” itlak olunmak icab eder.” Köprülü, bu anlamıyla Azerî teriminin, Çağatay ve Osmanlı edebî dillerinin yanında üçüncü bir edebî dil olan “doğu Oğuz” lehçesine verilen ad olduğunu, “Anadolu ve Rumeli türk şiveleri ile birlikte, garp veya cenup türkçesi ismi altında, büyük bir grup teşkil eden bu şarkî şiveleri, umumî olarak âzerî veya şarkî oğuz lehçesi diye” adlandırılabilceğini dile getirmiştir (Köprülü 1942: 119-121).¹⁸

Bütün hayatını genel olarak Türk dünyası ve edebiyatlarına, özel olarak da “Azerî Türklüğü”ne adanmış olan Prof. Dr. Yavuz Akpınar, günümüzde Köprülü’nün “Azerî” terimi tercihini sürdürmekte ve bu terimler ile ilgili şu düşüncelerini dile getirmektedir:

“Azerbaycanlılar” teriminin yaygınlaşmasında Sovyetlerin zorbalıkla uyguladıkları tarih anlayışının ve ayrı ayrı milletler yaratma siyasetinin de büyük etkisi vardır: Ruslar bütün Türk yurtlarında, o toprağın üzerinde yaşayan insanların, halkların tarihini değil; toprağın, arazinin tarihini, “millî tarih olarak kabul ettirmeye çalışmışlardı. Bu sebeple Türk adını kullanmaktan bilinçli olarak kaçıp, ırk-soyadı belirtmek için yine coğrafyadan yararlanarak halka “Azerbaycanlılar; onların kullandıkları dile de “Azerbaycan dili” veya “Azerbaycanca” denildi. Ufak tefek farklılıklarla hemen hepsi aynı anlama gelen; “Kafkasya Türkü”, “Azerbaycan Türkü” veya “Azerî Türkü” terimleri yasaklandı. Dolayısıyla bu halkın, Türk boylarından biri olduğu gerçeği unutturulmak istendi. Sovyet anlayışındaki “Azerbaycanlılar” veya “Azerbaycan Dili” terimleri ile bu halkın Türk menşei reddediliyor; güya aslen İran halklarından biri olan Azerbaycan ahalisinin (veya bu anlamda “Azerî”lerin) Türklerle karışmasından meydana gelmiş melez bir soya veya en azından Türkçe konuşmaya zorlanmış (?), Türklükten farklı bir ulusal kimliğe sahip olduğu kabul ediliyordu. Hiç kimse de küçücük “Azerbaycan” coğrafyası dışında Kafkasya’nın tümünde, Dağıstan’da, Kuzey Irak’ta, İran’ın güney batısındaki Fars adlı bölgede, Orta İran’da (Sava bölgesinde), Türkiye’de (kısmen doğu ve güney doğu Anadolu’da) yaşayan, aynı soydan, aynı Türk şivesini konuşan insanların da bu “Azerbaycanlı halk” olup olmadığını sormaya cesaret edemiyordu. Gerçekten bütün bu geniş coğrafyadaki aynı halk (Azerî Türkleri), İranlı kavimlerle Türklükten uzaklaşacak derecede mi karışmıştı? Yoksa yine Sovyet tarihçilerinin ve bazı Fars şovenistlerinin iddiasına göre bu coğrafyada yaşayan “İranlı halk”, Türkçe konuşmaya mecbur edilerek asimile mi edilmişti? Böyle bir şey varsa hangi tarihte ve nasıl olmuştu; bu hadiseyi nakleden tarihi kaynaklar nelerdi? İddiaya ortaya atılan bu sorulara bir cevap verememişlerdi. Sovyetler Birliği’nin çöküşüyle birlikte Kuzey Azerbaycan’da bu iddia da kendiliğinden çöktü ama; Rusların çarpıtılmış, ilmi olmaktan daha çok siyasî emellere dayanan bu iddiasını, bugün İran’da arkalarına kısmen devlet desteğini alan Fars şovenistlerinin hala yaşatmaya çalıştığını görüyoruz.

Anlaşıldığı gibi Sovyetlerin ve Fars şovenistlerinin anlayışındaki “Azerbaycan”, coğrafi kavram olarak en geniş anlamda alınsa bile “Azerî Türk-

18 Türk akademisinde, hatta halk arasında Azerî teriminin yaygınlaşmasında Köprülü’nün bu makalesinin çok büyük bir etkisi olmuştur.

leri”, bu coğrafyanın çok dışına taşmışlardır. Çok daha geniş bir alanda yaşamaktadırlar. Onun için de biz burada, Orta Doğu'nun yukarıda belirtilen geniş bölgelerinde yaşayan bu Türk halkını ifade etmek için “Azerbaycanlılar” ve “Azerbaycan Türkleri” terimlerini değil, aksine coğrafi bir sınırlamaya işaret etmeyen “Azerî Türkleri” terimini kullanmayı tercih ediyoruz. Bu terim, aynı zamanda güney batı Oğuz Türkçesi'nin iki büyük şivesinden biri olan “Azerî Türkçesi”nin de ne kadar geniş bir alana yayıldığı anlamamıza yardım edecektir.” (Akpınar 2003: 76-77).

3.2. Azerbaycan'da “Azerbaycan Türkçesi”nin Adı

Azerbaycan Türklük biliminde Türk dilinin yazı dili olan kolları için *dil*, bu kollar içindeki yerel konuşma biçimleri için *ağız* veya *nâdir* olarak da *şive* terimleri kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde “*Bir dilin tarihsel, bölgesel, siyasal sebeplerden dolayı ses, yapı ve söz dizimi özellikleriyle ayrılan kolu, diyalekt*” ve “*konuşma tarzı*” anlamlarına gelen (GTS¹⁹) *lehçe* terimi, Azerbaycan Türkçesinde “*ümumi dialekt hüsusiyətlərinə malik olan hər hansı bir dilin yerli şivələr qrupu; dialekt*” (ADİL²⁰ III: 251) anlamlarına gelmektedir.

Türkiye Türkçesinde “*Aynı dil içinde ses, şekil, söz dizimi ve anlamca farklılıklar gösterebilen, belli yerleşim bölgelerine veya sınıflara özgü olan konuşma dili*” anlamına gelen (GTS²¹) *ağız* terimi ise Azerbaycan Türkçesinde *dialekt* karşılığı ile “*yerli şive, lehçe*” anlamında kullanılmaktadır (ADİL I: 616).

Türkiye Türkçesinde “*İnsanların düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için kelimelerle veya işaretlerle yaptıkları anlaşma, lisan, zeban*” anlamında kullanılan *dil* terimi ise Azerbaycan Türkçesinde “*İnsanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olub, onların bir-birlərini başa düşmələrinə və bir-birləri ilə fikir mübadiləsi etmələrinə imkan verən səs, söz və qrammatik vasitələr sistemi. Azərbaycan dili. Rus Dili.*” şeklinde tanımlanmıştır (ADİL I: 624).

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere, iki yazı dilinin farklı tanımladığı terim *lehçe*dir. Bu nedenle de Azerbaycan'da, “*ümumi dialekt hüsusiyətlərinə malik olan hər hansı bir dilin yerli şivələr qrupu; dialekt*” anlamında kullanılan *lehçe* teriminin Türkiye Türkçesi tarafından Azerbaycan Türkçesi için kullanılması doğru bulunmamakta ve hatta bundan rahatsızlık duyulmaktadır.²² Çünkü “Azerbaycan Türkçesi”ne *lehçe* denmesi, Azerbaycan Türkçesinin (Azerbaycan'da kullanılan şekliyle Azerbaycan dilinin) Türkiye Türkçesinin (Azerbaycan'da kullanılan şekliyle *Türkçenin*)²³ bir

19 ET. 05.02.18

20 Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti

21 ET. 05.02.18

22 2 Kasım 1995'te dönemin Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev başkanlığında toplanan Anayasa Komisyonunda devlet dilinin adının Anayasa'da nasıl yazılacağı konusu tartışılırken söz alan Həsən Quliyev bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: “*Türkiyədə türkologiyayla bağlı jurnal nəşr olunur. Bu jurnalda keçmiş SSRİ ərazisində olan dillərin hamısını ləhcə adlandıırırlar. Mən dəfələrlə həmin yoldaşlara bildirmişəm ki, bizim dilimizi təhqir etməyin. Dilimiz müstəqil türk dillərindən biridir. Heç kimin haqqı yoxdur ki bu dilin adını kiçildib, ləhcə desin. Bizim dilimiz, müstəqil bir dil kimi, türk dilinin istər fonetikasi, orfoqrafiyası, istərsə də qrammatik quruluşundan fərqlənir.*” (<https://www.youtube.com/watch?v=B0sBgPQmyel>)

23 Azerbaycan'da *Türkçe* terimi “Türkiye Türkçesi” anlamında kullanılmaktadır.

ağzı (diyalekti) olduğunun iddia edilmesi olarak algılanmaktadır. Bu algıda, Azerbaycan'da Türkiye Türkçesine *Türkçe*, kendi dillerine *Azerbaycan dili* denmesinin öncelikli etkisi olduğu görülmektedir.

Azerbaycan'da, Anayasa'da geçen şekliyle “Azərbaycan xalqı” kendisini yaygın olarak “Azerbaycanlı” olarak tanımlamaktadır. Ancak bununla birlikte çok yaygın olmasa da “Azerbaycan Türkü” ifadesi de kullanılmaktadır. Bu adlandırmalardan hareketle de, kendisini “Azerbaycanlı” olarak tanımlayan halkın dili de “Azerbaycan dili” olarak tanımlanmakta ve kullanılmaktadır. Azerbaycan Devleti'nin anayasasında (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası) da resmî dil “Azerbaycan dili” olarak geçmektedir:²⁴

M a d d ə 21. Dövlət dili

I. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

II. Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir.

Tarihin belki de en ilgi çekici ve tabii ki üzüntü verici “kimlik inşası süreci” Azerbaycan'da yaşanmıştır. 10. yüzyılda başlayan doğudan batıya yoğun Türk göçleri neticesinde Hazar'ı geçerek Anadolu, Kafkasya ve İran bölgelerine çok çeşitli boylar ve gruplar halinde yerleşen Oğuzlar, yaklaşık bin yıllık süre içerisinde siyasî ve kültürel birtakım etkenlerle ve daha da önemlisi farklı devletlerin değişen sınırları içerisinde kalmaları nedeniyle farklı adlandırmalara tâbi tutulmuşlardır. Örneğin, aynı boya mensup (Oğuzlar) Türk halkları, Türkiye sınırları içerisinde *Türk* veya *Azeri*²⁵, İran'da *Türk*, Azerbaycan'da *Azerbaycanlı* olarak adlandırılmaktadır. Daha ilgi çekici olanı ise Azerbaycan'da, halkın kendisini *Azerbaycanlı*, “Türkiyeli”leri ve Ahıskalıları *Türk* olarak adlandırmalarıdır. Güney Azerbaycanlılar ise kendilerini *Azerbaycanlı* veya *İranlı* değil *Türk* olarak adlandırmaktadır.

Azerbaycan'da 1918'e kadar *Türk* veya *Tatar*²⁶ olarak bilinen ve adlandırılan bu halk, Türk ve İslam dünyasının ilk demokratik devleti olan Azerbaycan Cumhuri-

24 <http://www.ajb.az/site/konstitusiya.pdf>

25 Türkiye'de ağırlıklı olarak Ardahan, Kars ve Iğdır'da az sayıda da Ağrı, Muş, Van'da yaşayan ve Doğu Anadolu Türklüğü olarak adlandırılan Türk topluluklarının beş ayrı gruptan oluştuğu tespit edilmiştir: Ardahan, Posof yerlileri, Kars yerlileri, Türkmenler, Kars Terekemeleri (Karapapaklar) ve Kars Azerileri. Kars Azerilerinin bu bölgeye yerleşmeleri Melikşah dönemine kadar (1064) geri gitmektedir. Bu “Şii” Türk boyu, kendilerini *Azeri* olarak adlandırmaktadır. Kars Azerileri, diğer Kars yerlileri tarafından “şia” veya “acem” olarak da adlandırılmaktadır (Ercilasun 2002: 47).

26 Özellikle Rus kaynaklarında Azerbaycan Türkleri için *Tatar*, o halkın dili için *Tatar dili* adlandırması da görülmektedir. Çünkü Tatar adı, tarih boyunca farklı topluluklar tarafından 8 farklı grubun adı olarak kullanılmıştır (Zekiye 2017: 220-221). Bu gruplardan biri de Müslüman olan tüm Türklere, Rus bilim insanları, doğulu halkları araştırdıkça Altın Orda Tatarlarının kendi etnonimlerini muhafaza eden birçok etnostan oluştuğunu anlamalarına rağmen bu halkları *Tatar* olarak adlandırmaktan vazgeçmişler ve onları kendi iç etnik adlarıyla ve yaşadıkları yerin adıyla birlikte adlandırmışlardır: Abakan Tatarları (Hakaslar), Azerbaycan Tatarları, Kazak Tatarları, Özbek Tatarları vd. Bunlarla birlikte, Altın Orda tebası olmayan Müslüman Türkleri de Tatar adıyla adlandırmışlar, hatta bu Müslüman Türkleri diğer Tatarlardan ayırt etmek için *Türk-Tatar* adını, *Türk-Tatar halkları* veya *Türk-Tatarlar* biçimleriyle kullanmaya başlamışlardır. 1923'ten itibaren ise genel olarak *Tyruki* veya *Tyrurksi* adlarını kullanmışlar, Anadolu Türklerinden ise Türk adıyla söz etmişlerdir (Zekiye 2017: 219).

yeti'nin²⁷ 1918'de M. E. Resulzade önderliğinde kurulmasından sonra *Türk* olarak adlandırılmıştır. 1936'dan sonra *Azerbaycanlı* kimliği inşa edilmiş ve bu Sovyetler dağılana kadar devam etmiştir. 1992'de bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'da Elçibey önderliğindeki Azerbaycan Halk Cephesi döneminde yeniden 1918'deki ada dönülmüş ve *Türk* adı kullanılmaya başlamıştır. Haydar Aliyev döneminde ise *Azerbaycanlı* kimliği kabul edilmiş ve bu Anayasa'yla teminat altına alınmıştır.²⁸

Türk asıllı İranlı tarihçi Seyid Ahmed Kesrevî Tebrizî'nin (1890-1946) ilk baskısı 1926'da yapılan "*Azeri, yazebane-bastane-Azerbaycan*" ("*Azeri* veya Azerbaycan'ın Eski Dili") kitabı 1937'de yeniden basılmıştır. Bu kitapta dile getirilen ve daha sonraki yıllarda "Kesrevicilik" adıyla bir ideolojiye dönüştürülen düşünceye göre²⁹, Azerbaycan'a XII. yüzyılda gelen Türkler, köken olarak dillerini değiştirmiş olan Farslardır ve bunların ana dilleri de Farsça kökenli *Azerî* dilidir. Bu kitabın yeni baskısında ise *Azerî* yerine *Azerbaycanlı* terimi kullanılmıştır. *Azerî* terimi daha önceki yüzyıllarda da nadir olarak kullanılmış olsa bile, Kesrevî'nin eserinden sonra *Türk* adını unutturmak isteyenler tarafından hızla yayılmıştır. 1937'de Stalin'in "Türk karşıtı" siyaseti uygulamaya konduğunda (represya³⁰), bir süredir İran'da yayılmaya başlamış *Azerbaycanlı* terimi Komünist Partisi'nin de imdadına yetişmiştir. Partinin "sadık" üyeleri olan bilim adamları tarafından bilimsel çalışmalarda *Azerbaycanlı* terimi yerine *Türk* adı kullanılması yasaklamışlardır. Bu yasak 1991'de Sovyetlerin dağılmasına kadar devam etmiştir (Tahirzade 26 Eylül 1991).

1937'de resmî olarak kullanılmaya başlayan *Azerbaycanlı* terimi varlığını 1992'ye kadar sürdürmüştür. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından kurulan bağımsız Azerbaycan'ın Millî Meclis'i 22 Aralık 1992'de devlet resmi dilini *Türk dili* olarak değiştirince milletin adı da (*Türk*) kendisine iade edilmiş oldu. Böylece Azerbaycan halkı yeniden *Türk* adıyla anılmaya başladı (Tahirzade 23.06.1995). Ancak bu dönem uzun sürmemiş, 1995'te Azerbaycan halkı yeniden Stalin dönemindeki uygulamada olduğu gibi *Azerbaycanlı* olarak adlandırılmıştır. Bu *Azerbaycanlı* kimliği günümüzde de devam etmektedir.

Sadece yüzyıl içerisinde bu kadar çok "kimlik" değiştiren Azerbaycan'daki bu durum "kimlik" konusunun sürekli tartışılmasına neden olmuştur. Kimlik adının değişmesi elbette dilin adını da etkilemiş, hatta belirlemiştir. "Azerbaycan Türklerinin konuştuğu dil" in adı, sadece yüz yıl içerisinde defalarca değişmiş veya değiştirilmiştir.³¹ Bu değişimleri dönemler halinde şu şekilde izlemek mümkündür.

27 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını kazanmış ilk demokratik Türk devletin adı kaynaklarda çok farklı biçimlerde (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan Demokratik Respublikası, Azərbaycan Respublikası) yazılmış ve yazılıyor olsa da doğrusunun *Azərbaycan Cümhuriyyəti* olduğu belirtilmiştir (Tahirzade 2004). Ayrıca, bu Türk devletin adının "Azerbaycan" olması o yıllarda da eleştirilmiş, Azerbaycan tercinin milliyet fikriyle uyumadığı dile getirilerek devlete "Güney Kafkasya Türk Cumhuriyeti" adı önerilmiştir (Süleymanlı 2006: 130-131).

28 *Azərbaycançılıq* günümüzde Azerbaycan'da resmî ideolojidir: "*Azərbaycançılıqda müasir tarixi mərhələyə uyğun olan nisbətə siyasi, etnik, vətəndaş, mədəni və sosial-mədəni identiklik* ["kimlik" (M.K.)] *sintez şəklində mövcuddur.*" (Qurbanov 2014: 18). Haydar Aliyev'in "Fəhr edirəm ki Azərbaycanlıyam!" sözü "Azərbaycançılıq" ideolojisini vurgulamaktadır.

29 Kesrevicilik ile ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Tahirzade 1984: 44-59, Tahirzade 1991: 62-93, Tahirzade 1998: 19-30.

30 "Mevcut sistemi korumak için devlet organları tarafından uygulanan baskı yönetimi"

31 Ebulfez Elçibey, Bütöv Azerbaycan başlıklı eserinde bu konuyu ele aldığı bir yazı (Türk Dili ve Rus İmperiya Siyaseti) kaleme almıştır. Bizim de bu çalışmamızda adlandırmaların dönemlerini belirlerken temel aldığımız bu yazıya göre, Azerbaycan halkının ve dilinin adı tarihte beş defa değişmiştir (Elçibey 2004: 47).

3.2.1. Başlangıçtan 1918'e Kadar Olan Dönem:

Eski Anadolu Türkçesi döneminde görülmeye başlayan farklı ağız özellikleri, Karakoyunlu-Akkoyunlu ile Osmanlı arasındaki siyasî sorunlar nedeniyle gittikçe belirgin bir hale gelmiştir. 16. yüzyıl başında Safevi Devleti'nin kuruluşuyla (1501) Oğuz Türkçesi belirgin bir şekilde Doğu Oğuz ve Batı Oğuz, yani Azerbaycan ve Osmanlı yazı dillerine ayrılmaya başlamıştır. Azerbaycan Türkçesinin resmî bir dil olarak kabul görüp Farsça ve Arapça ile birlikte devlet dili olarak işlenmeye başlaması ilk olarak Safeviler Devleti'nde gerçekleşmiştir. Nizami Caferov da, “*Azerbaycan türkçesinin milliləşməsi tarixi*” adlı eserinde, “*XI-XII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanca meydana çıxan möhtəşəm türk dövlətlərində rəsmi dil kimi ərəb, fars dilləri ilə yanaşı türkidən də istifadə olunduğunu*” belirtmektedir (Ceferov 1995: 181). Ayrıca, Azerbaycan Türkçesinin ilk zirve şahsiyetleri olan Şah İsmail Hatayî (1487-1524) ile Fuzûlî de bu dönemde eser vermiştir (Balayev 2002: 8-12).

Azerî dili terimi, tarihte ilk defa 11. yüzyılda Hatib Tebrizî ile ilgili verilen bir bilgi içerisinde geçmektedir (Hacıyev I: 37). Buna rağmen, Azerbaycan Türkçesi, 19. yüzyıla kadar *Türkçe* ve *Türk dili* adlarıyla bilinmektedir. Örneğin, Azerbaycan matbuatında ilk dergi³² özelliğine sahip olan ve “millet” kavramını ilk kez dile getirmiş olması nedeniyle Azerbaycan'ın siyasî ve kültür hayatında çok önemli bir yere sahip olan Keşkül'ün kapağında, “*Medeniyet ve edebiyata dair türkî, farsî ve arabî megaleler kabul ve derc eden aylık mecmuadır.*” ifadesi bulunmaktadır (Hacıyev II: 167).

Ü. Hacıbeyov 1915'te, “*Bizim türk lisanımız en vasi ve kamil bir dildir. Onun vasıtasıyla insan en ali fikirlerini ve en degig hislerini beyana qadirdir.*” sözünde geçen *Türk lisanı* ifadesi dönemin “Azerbaycan Türkçesi” anlamındadır (Hacıyev II: 188-189).

“Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” felsefesinin sahibi Alibey Hüseyinzade, “*Bu gün ulum ve edebiyat türk dilinde olmak üzere teragğiye başlamış olduğundan umum şarqda...*” veya “*Bizemi gazetemizin dilini sadeleştirmek, yoxsa cemaatemi öz ana dili olan Türkçeyi öyrenmek lazımdır? Budur mesele?*” (Hacıyev II: 220-22) cümlelerinde yer verdiği *Türk dili*, *Türkçe* sözlerini hem “Türk dünyasının ortak dili” hem de dönemin “Azerbaycan Türkçesi” anlamında kullanmaktadır (Hacıyev II: 227).

Azerbaycan Türkçesi 19. yüzyıldan itibaren Rusya'da ve onun vasıtasıyla da Avrupa'da *Tatar dili*, *Türk-Tatar dili*, *Azerbaycan-Tatar lehçesi*, *Tatar dilinin Kafkas lehçesi* ve *Türk-Azerbaycan dili* adlarıyla tanınmıştır³³ (Hacıyev I: 37). Bu dönemde Rus coğrafyasında yazılan bütün ders kitaplarında Azerbaycan Türkçesi için *Tatarca* adı kullanılmıştır (Hacıyev II: 9-11). 1897 yılında Rus İmparatorluğu genelinde yapılan nüfus sayımına göre, 125.7 milyonluk genel nüfusun içerisinde 146 halk yaşamaktadır ve Azerbaycan Türkleri bu dönemde resmi olarak *Türk-Tatar* etnik kimliği

32 Celal ve Said kardeşlerin Tiflis'te yayımladıkları ve Azerbaycan Türkçesi, Farsça, Arapça ve Rusça metinlerin yer aldığı Keşkül'ün, 19 sayısı dergi, 567 sayısı ise haftalık gazete olarak neşredilmiştir.

33 Bu yüzyılda *Türk* ve *Türkçe* adlarının değiştirilmesinde, 1828-1829 yıllarındaki Osmanlı-Rus savaşının etkisi olduğu, Çar I. Nikolay'ın bu savaş nedeniyle *Türk* adının değiştirilmesini sağladığı, *Türk* adı yerine *Kafkas Tatarları*, *Türk dili* yerine *Tatar dili* denmeye başladığı, bu sürecin 1918'e kadar devam ettiği ve bu dönemde Azerbaycan'da yerli yazarlarında *Türk-Tatar dili* veya *Azerbaycan-Tatar dili* sözlerini kullanmaya başladıkları belirtilmiştir (Balayev 2002: 43).

içinde gösterildiğinden, bu sayımda imparatorluğun %12,1'ini oluşturan 15,118,442 nüfuslu Türk Müslüman kitlesinin içerisinde Tatarlarla aynı başlık altında değerlendirilmiştir (Süleymanlı 2006: 49-50).

1552'de başlayan Rus işgali sonucunda bölgede egemenliği eline alan Rusya Çarlığı (Çarlık Rusyası) döneminde, Rus olmayan halkların Rusya'ya "entegre" edilmesi, yani Ruslaştırılması hedefine yönelik politikayı Rus Ortodoks misyoner ve aynı zamanda bir ilahiyat profesörü olan Nikolay İvanoviç İlminsky yürütmüştür. İlminsky'e göre, Rus olmayan halkların Ruslaştırılmasının tek yolu bu halklara Rus dilinin ve Hristiyanlığın (Ortodoks) öğretilmesidir (Uzman 2005: 30-36). Bunun için öncelikle Rus (Kiril) alfabesini bütün Müslüman-Türk halklarının lehçelerinde uygulayarak hem Rus kültürünü ve Ortodoksluğu bu halklara öğretmeyi hem de ortak bir dil konuşan halkları yazılı iletişimleri zayıflatılarak birbirlerinden uzaklaştırmayı hedeflemiştir.³⁴ Bu amaçlar aynı zamanda Rusçanın da ortak dil olmasını sağlayacaktır (Süleymanlı 2006: 67). Böylece, Rusların Türk boylarını Rus okullarına göndermeye zorlaması ve onları Hristiyanlaştırmaya çalışması şeklindeki baskıları tepki çekip başarısızlığa uğramasıyla farklı bir yöntem uygulamaya girişen İlminsky, Türkleri zorla Rus okullarına göndermek yerine kendi dillerini öğrenme, okulda ve kilisede kullanma hakkı verme yoluna gitmiştir (Akalin 2013: 364-365).

Bu dönemde başlayan ağır baskılar karşısında Türk aydınları da birtakım önlemler almaya çalışmıştır. Bunların başında Usûl-i Cedid okulları gelmektedir. Gaspıralı'nın başlattığı bu uygulama, Azerbaycan'da da etkili olmuş ve yeni usûlde eğitim veren okullar açılmaya başlamıştır. 1874'te Şamahı'da S. A. Şirvani (1835-1888) tarafından açılan okul, "yeni usûl"de eğitim vereme amacını taşımaktadır ve ayrıca Azerbaycan'da ana dilde, yani Türk dilinde eğitim veren ilk okuldur. İşte bu okulda Arapça, Farsça ve Rusça öğretilmekle birlikte dersler ana dilinde, yani *Türkçe* yapılmaktadır (Süleymanlı 2006: 68-69).

19. yüzyılda Bakü'nün dünyanın en önemli petrol merkezlerinden birisi olmasıyla Kuzey Azerbaycan'ın Rusya'nın en önemli sanayi merkezi hâline gelmesine bağlı olarak ortaya çıkan tüccar sınıfının öncülüğünde Azerbaycan'da (özellikle Bakü'de) yenileşme hareketleri din adamlarının (molla) olanca tepkilerine rağmen hızla yayılmaya başlamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan büyük reformculardan biri olan ve 1875'te Bakü'de Azerbaycan Türkçesiyle yayın yapan ilk gazete olan *Ekinçi*'yi çıkaran Hasan Melikzade-Zerdabi'nin ayrı bir önemi bulunmaktadır. (Devlet 1999: 21-24). Hasan Melikzade-Zerdabi ana dili Türkçenin geliştirilmesi konusuna çok önem vermiş ve ana dille, yani Türkçeyle eğitim talebi çıkardığı gazetenin ısrarla üzerinde durduğu konuların başında yer almıştır (Süleymanlı 2006: 74).

15 Ağustos 1905'te Rusya'da yaşayan Türk halklarının haklarının korunması ve sosyo-ekonomik kalkınmalarını sağlanması ile ilgili sorunların görüşülmesi amacıyla toplanan Rusya Müslümanları Birinci Kongresi'nde Gaspıralı İsmail Bey'in şu önerisi kongrede alkışlarla ve oybirliğiyle kabul edilmiştir: "... *Bunun üç senesinde sade mahalli şive ile tedrisat icra edilip son senesinde umumi Türk lisanıyla yazılmış kitaplar okutulmalıdır. Bu sayede tedricen muhtelif şive ve lehçeler birleşmiş olur.*" (Süleymanlı 2006: 81-82).

34 İlminsky bu hedeflerine yönelik her yerli dil veya ağız için bir de alfabe oluşturmaya çalışmış ve bunu maalesef başarmıştır.

Bu dönemde, İran Türkü olan ve Rusya Müslümanları ve Türkleri arasında etkisi çok büyük olan Şeyh Cemaleddin Afgani'nin "milliyet" kavramını ciddi biçimde tartışmaya açması ve "dil birliğine" vurgu yapması; Türk aydınlarının yeniden ana dilde (Türkçe) gazete çıkarma hakkı elde etmeleri ve sadece 1905-1920 yılları arasında *Türk dilinde* onlarca gazete ve dergi çıkması; Alibey Hüseyinzade'nin Müslüman Türk halkları için kurtuluş ve gelişme yolunun "Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak"tan geçtiğini yazması; A. Ağaoğlu'nun "*Bütün Rusya Müslümanları pek az istisna ile büyük Türk-Tatar ırkına mensupturlar, bir tek dille konuşur ve aynı dini inançları taşırlar.*" tespitini yapması; M. E. Resulzade'nin, Rusya Türklerinin Fars ve Tatar olarak adlandırılmasına karşı çıkması; "... *Sağlam, metin ve uyanık mefkûreli bir milliyet vücuda getirmek istiyorsak şayet mutlaka üç esasa sarılmalıyız: Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak.*" formülü ve "*Dilce biz Türküz, Türklük milliyetimizdir.*" sözleriyle Türklük ve Türkçülüğe vurgu yapması dönemin düşünce dünyası konusundaki önemli bilgilerdir (Süleymanlı 2006: 83-123). Resulzade'nin "milli kimlik" ile ilgili düşünceleri Azerbaycan'da geniş yankı uyandırmış, onun görüşleri doğrultusunda Müsavat Partisi'nin 1917'deki Birinci Kongresinde kabul edilen programda yalnız dinin değil, dil, âdet ve edebiyatın da milleti oluşturan ortak unsurlar olduğu vurgulanmıştır. Mirza Bala'ya göre, bu programla Azerbaycan'da ümmetçilik devri kapanmış, Türk milliyetçiliği dönemi açılmıştır (Süleymanlı 2006: 124). İşte bu ortam, şartlar ve gelişmeler, Azerbaycan'da halkın milliyetinin *Türk*, dilinin de *Türk dili* olarak adlandırılmasını sağlamıştır.

Bu durum, o dönemde yayımlanan eserlere de yansımıştır. Başlangıçtan 1918'e kadar olan dönem içerisinde Azerbaycan Türkçesi ile ilgili yazılmış bazı eserler şunlardır: Mirza Kâzım Bey 1839: *Türk-Tatar Dilinin Grammatikası*, Budagov 1844: *Türk-Tatar Dilinin Elifbası (Turetsko-Tatarskiy Bukvar)*, Mirza Şefi Vazıh, Grigoryev 1852: *Kitab-i Türkî*, P. İ. R. 1856: *Tatarskiy Bukvar "Tatar Alfabeti"*, Budagov 1857: *Praktičeskoe Rukovodstvok Turetsko-Tatarskomu Aderbidjanskomu Nareçiyu ("Türk-Tatar Azerbaycan Dilinin Pratik Kılavuzu")*, Mirza Ebülhasan Bey Vezirov 1861: *Uçebnik Tatarskogo Aderbidjanskogo Nareçiya ("Tatar-Azerbaycan Dili Ders Kitabı")*, Aleksey Osipoviç Çernyayevski 1882: *Veten Dili*, Tahirov 1887: *Samouçitel Tatarskogo Yazıka ili Rukovodstvo ("Kendi Kendine Tatarca Öğrenimi veya Kılavuzu")*, Neriman Nerimanov 1899: *Türk-Azerbaycan Dilinin Mühteser Serf-Nehfi*, İvan (Yahya Bey) Hagverdiyev 1900: *Arabsko-Persidsko-Turetsko-Russkie Razgovori ("Arapça-Farsça-Türkçe-Rusça Diyaloglar")*, İ. B. Gebulov (1902): *Qəvaidi-lisani-türkî*, Soltan Mecid Genizade 1902: *Samouçitel Tyurkskago Yazıka Kavkazsko-Azerbaydjanskago Nareçiya ("Kendi Kendine Türk Dilinin Kafkas-Azerbaycan Lehçesinin Öğrenimi")*, Mirza Necefçulu Müderris Hacı İman oğlu Şirvanî 1902: *Töhfetü'l- Arifin Lisan-i Türkî*, Abbas Mollazâde 1907: *Türk Dili yahut Türkçe Qıraət*, Ü. Hacıbeyov (1907): *Türk-rus və rus-türk lüğəti*, Gara Garayev 1914: *Türkceden Rusçaya Lüğət* (Abdullayev 1966, Ahmedov 1985). M. A. Mollazade (1907): *Türk dili və yaxud türkcə qıraət*, M. Mahmudbeyov.

3.2.2. 1918-1937 Dönemi

3.2.2.1. Azerbaycan Cumhuriyeti Dönemi (1918-1920):

22 Nisan 1918'de Güney Kafkasya Seymi/Federal Demokratik Cumhuriyeti adıyla Tiflis'te kurulan federasyonun kısa bir süre sonra dağılmasıyla önce Gürcistan sonra da 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Şurası³⁵ tarafından ilan edilen beyanname³⁶ ile Müslüman Türk dünyasının ilk laik, demokratik cumhuriyeti³⁷ olan Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuş, başkent Gence³⁸ olarak ilan edilmiş ve Müsavat Partisi'nin lideri M. E. Resulzade Millî Şura'nın ilk başkanı seçilmiştir (Resulzade 1993: 54-55, 62). Cumhuriyet'in ilanıyla, tarihte ilk defa *Azerbaycan* adı bir "ulus"u tanımlamakta kullanılmıştır (Roy 2005: 79). Sadece Azerbaycan'da değil, Türk tarihinde de çok önemli bir yeri olan bu dönemle ilgili Resulzade'nin şu yorumu dikkat çekicidir: "*Rus istilasının iyiliği bu oldu ki Azerbaycanlılar kendilerini içtimai bir vücut, hususi kültür tohumlarını taşıyan bir cemiyet yani Ruslardan ayrı bir millet olduklarını hissetmeye başladılar.*" (Nesipli 2001: 142-143).

Millî kimlik olarak "Türk" kimliğinin benimsendiği Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu Resulzade, 1925'te, "*Rusya idaresindeki Müslümanlara Türk dedirtmek bugün kazanılmış bir davadır. Yalnız Türk kelimesi değil, Azerbaycan adı da kazanılmıştır.*" (Süleymanlı 2006: 133) cümlesiyle Azerbaycan'ın cumhuriyet dönemindeki kimlik tercihinin onlarca yıldır süren bir mücadelenin sonucunda kazanılmış bir zafer olduğunu açık bir şekilde ifade etmiştir. Çünkü, Resulzade şu gerçeği çok iyi biliyordu: Azerbaycan'da, 1850'li yıllarda Vorontsov'un ve 1896'dan 1905'e kadar Golitsin'in valilikleri sırasında Türkiye ve İran'la olan bağları gevşetebilmek için Ruslar "Azeri" kimliğinin geliştirilmesini desteklemişlerdir. "*Dil ve toprak yakınlığından dolayı sıkı sıkıya yerleşmiş Türk taraftarlığını ortadan kaldırmak için, kendine özgü bir Azeri kimliği geliştirmek*" şeklinde özetlenecek bu stratejik düşünce Çarlık hükümetini "Azeri" Müslümanlara karşı daha ılımlı (yumuşak) olmaya itmıştır (Roy 2005: 94-95).

Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde hükümet, öncelikli olarak eğitim alanında önemli icraatlar yerine getirmiştir. Bu dönemde, bizzat Resulzade'nin ifadeleriyle, "*Mektepleri bir an evvel Türkleştirmek için te'sis olunan te'lif ve tercüme encümeni marifetiyle ibtidaî ve idadi mekteplere mahsus ders kitapları te'lif ve tab' edilmiştir. (...) Türkiye'den elliye karib muallim ve muallime celb olunmuş; köylerde ibtidaî ma'rifin ta'mimi ve umumî ma'rifin tevsî'i için muvakkat pedagoji kursları te'essüs etmiş, millileştirilmiş ve daha millileştirilmiş bulunan idadî mekteplerde Rus tarihi dersinin yerine umumî Türk tarihî vaz' olunarak, Türkçe'nin bütün mekteplerde tedrisi kanunen mecburiyet altına alınmıştır.*" (Resulzade 1993: 65-66).

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin gerçekleştirdiği ilk ve belki de en önemli uygulama *Türk dilinin* Bakanlar Kurulu'nun 27 Haziran 1918 tarihli kararı ve fermanıyla dev-

35 Azərbycan Şurayı-milliyeyi-islamiyyəsi

36 Azərbycan İstiqlalını Mübəyyin Əqdnamə. Bu beyannamenin tamamı için bk. Resulzade 2014: 11-13.

37 "Azerbaycan Cumhuriyeti asrî esaslara müstenid laik bir hükümettir." (Resulzade 1993: 55).

38 Cumhuriyet'in başkentinin Gence ilan edilmesinin nedeni o dönemde Bakü'nin Bolşevikler ve Ermeni Taşnaklar'ın işgali altında olmasıdır (Roy 2005: 79).

letin resmî dili olarak belirlenmesi olmuştur.³⁹ Bu karar Azerbaycan tarihinde devlet dili hakkında alınmış ilk karardır⁴⁰ (Balayev 2002: 13):

Dövləti lisan türkçə qəbul edilərək müvəqqədən hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı (27 iyun 1918)

Hökumət 27 iyun 1918-də qərar verdi:

Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək, içəridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dövair vəzifələri başında durlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin.

Ekran Görüntüsü: Balayev 2002: 59

Böylece Hacıyev'in ifadesiyle, "1918-ci ilin mayında müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan milli dilinin çiyinə yenə şahlıq quşu qondu." (Hacıyev II 2012: 285).

Bu kararın ardından, Türk dilinin bütün alanlarda resmî olarak kullanılması temin edilmeye çalışılmıştır. Örneğin, 28 Ağustos 1918'de ilk ve ortaokullarda eğitimin Türk dilinde verilmesi hakkında ferman verilmiş, yine aynı yılın 27 Aralık'ta orduda kesinlikle Türk dilinin kullanılmasıyla ilgili emir verilmiştir (Hacıyev II 2012: 286-287).

Bu döneme kadar eğitimde Rusçanın kullanılması nedeniyle, resmî dilin Türk dili olmasından sonra, gerek Türk dilini öğretecek öğretmen gerekse Türk diliyle ilgili ders kitapları konusunda çok büyük eksiklikler vardı.⁴¹ Bu eksiklikler, 23 Temmuz 1918'de

39 Azerbaycanlıların kimlik bilincinin oluşumunda dini esaslardan milli zemine geçişte Alibey Hüseyinzade ile Ahmet Ağaoğlu'nun Türkçülük düşüncelerinin çok önemli bir rolü olduğunu, ancak Türk halklarının yönünü "Mekke'den Altay'a doğru" çeviren bu siyasi Türkçülük hareketinin "Osmanlıperest" bir nitelikte olmasına rağmen Azerbaycan Türklerinin dini kimlikten özgür, milli bir kimliğe doğru ilerlemesinde bir geçiş özelliği taşıdığını belirten Balayev, XX. yüzyılın başında Azerbaycan toplumunun, Osmanlı milletine dahil edilmek veya bağımsız Azerbaycan milleti olarak gelişmek ikileminde kaldığını ve bu ikilemden Resulzade'nin Azerbaycan milli kimliğine dayanan milli devletçilik ideolojinin ortaya çıkışıyla dönüldüğünü dile getirmektedir. Ona göre, milli kimlik sürecinin en önemli adımı da Milli Hükümet tarafından, "ilhakçıların" (Osmanlı taraftarları) teklif ettiği gibi Osmanlı dilinin değil, Azerbaycan Türkçesinin 27 Haziran 1918'de resmi devlet dili ilan etmesi olmuştur. (Balayev 2014: 158-166). Balayev'in bu iddiasında ciddi bir hata bulunmaktadır. 27 Haziran 1918'de resmi devlet dili olarak ilan edilen dilin adı *Türk dilidir*. Buradaki Türk dili adı da dönemin Azerbaycan Türkçesidir. Ancak bu dönem Azerbaycan'da kullanılan yazı dili Türkiye Türkçesine çok yakın bir dildir. Bu nedenle, Cumhuriyet döneminde Türk dili dersleri için kitaplar Türkiye'den getirilmiş, bu dersleri vermek üzere de Türkiye'den öğretmenler davet edilmiştir.

40 Türkiye Türkçesinin Anayasa'da belirtilerek resmî dil veya devlet dili olarak kullanılması ise Osmanlı Devleti ile başlamıştır. 1876'de ilan edilen ve *I. Meşrutiyet Anayasası* olarak da bilinen *Kanun-ı Esasi*'de resmî dil ile ilgili üç madde bulunmaktadır. 18. Madde'de Osmanlı Devleti'nin resmî dilinin Türkçe olduğu açık bir şekilde belirtilmiştir: "Tebaa-yı Osmaniyenin hizmet-i devlette istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır." 57. Madde ile "mecliste yapılacak konuşmaların Türkçe yapılması"; 68. Madde ile de, "milletvekili seçilebilmek için Türkçe bilme şartı" getirilmektedir.

41 Azerbaycan Cumhuriyeti dönemine kadar Rusça'nın Azerbaycan'daki hakimiyeti konusunda Resulzade'nin bir anısı dikkat çekicidir. Resulzade'nin de katıldığı bir işçi konferansında konuşmasını "Türkçe" yaparken Rus işçileri konuşmasını Rusça yapmasını söyler. Konuşmaların daha sonra Rusça'ya tercüme edileceği söylenmesine rağmen bu sefer de "Evvel rusca söylensin!" diyorlarmış. Bunun üzerine toplantıyı yöneten başkan, herkesin istediği dilde konuşma özgürlüğü olduğunu anlatmaya çalışmış. "Rusca danışmal imiş. Çünkü onlarca burası Rusiyadır. Çünkü şu vakte qədər rusçayı rusluğu hakim görmüşlerdir." diyen Resulzade, bu anıyı anlattığı yazısını şöyle bitirir: "Hürriyatini sevir, izzatini güdür; milliyatini idrak edər bir xəlq, bir cəmaat, bir

Türkiye’den Azerbaycan’a öğretmenlerin davet edilmesi ve ders kitapları getirilmesi hakkında Azerbaycan hükümetinin bir karar aldığı da belirtilmektedir (Hacıyev II 2012: 288). Bu süreçte Türkçenin devlet dili olarak kullanılması sadece tarih açısından değil, Türk dilinin edebî dil olarak gelişmesi açısından da çok önemlidir. Çünkü Türk dilinin, devletin resmî belgelerinde, hükümetin emir ve kararlarında, resmi devlet gazetesinde ve siyasetçilerin meclisteki konuşmalarında kullanılması Azerbaycan edebî dilinin tarihi için de bir “sınav” niteliği taşımaktaydı (Hacıyev II 2012: 307).

3.2.2.2. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Dönemi (1920-1937)

XI. Sovyet ordusunun 27 Nisan 1920’de, çok kısa bir süre (23 ay) önce bağımsızlığını kazanmış (28 Mayıs 1918) Azerbaycan Cumhuriyeti’ni yeniden işgal etmesinden sonra Azerbaycan tarihinde çok önemli gelişmelerin ve değişmelerin yaşanacağı bir dönem başlamıştır. 30 Aralık 1922’de Moskova’da ilan edilen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’ne (SSCB) Ermenistan ve Gürcistan’la birlikte Kafkasya Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti’nin (SSFC) bir üyesi olarak “Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” adıyla bağlanmıştır (Süleymanlı 2006: 147).⁴² Böylece Azerbaycan’da bu tarihten itibaren 70 yıl sürecek olan Sovyet dönemi (1920-1991) başlamıştır.

Sovyet döneminde Azerbaycan SSC’nin ilk Anayasası 19 Mayıs 1921’de 1. Azerbaycan Sovyetler Kurultayı’nda⁴³ kabul edilmiştir (Balayev 2002: 20). Lenin’in “halkların eşitliği” ilkesine dayanan “dillerin eşitliği” prensibinden dolayı Sovyetlerdeki hiçbir dile devlet dili olarak bir “imtiyaz” tanınmaması düşüncesinden hareketle bu Anayasa’da millî dillerle ilgili bir madde yer almamıştır. Ancak 10 Aralık 1922’de Kafkasya Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti’ne bağlı devlet organlarında dil konusu tartışılmış ve 28-30 Haziran 1923’te gerçekleştirilen Kafkasya Merkezi İcra Komitesi’nin II. toplantısında kabul edilen “Dil Hakkında Beyanname” gereğince, 27 Haziran 1924’te Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezi İcra Komitesi (MİK) tarafından bir kanun hükmünde kararname hazırlanmıştır. Bu kanun hükmünde kararnamenin ilk maddesi şu şekildedir: “*Azərbaycan SSR’in dövlət dili türk dilidir.*”⁴⁴ (Balayev 2002: 20-25, Hacıyev II 2012: 328):

**RESPUBLİKANIN DÖVLƏT İDARƏLƏRİNDƏ
DÖVLƏT DİLİNİ VƏ ƏHALİNİN ƏKSƏRİYYƏTİNİN
VƏ AZLIQDA QALAN MİLLƏTLƏRİN DİLLƏRİNİ
TƏTBİQ ETMƏK HAQQINDA**

*Sovetlərin Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə
Komitəsinin 1924-cü il 27 iyun tarixli dekreti
(QK, nömrə 7, maddə 184)*

Sovetlərin Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin ikinci sessiyasının dil haqqındakı bəyannaməsinin 3-cü bəndinin icrası üçün Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi qərara alır:

1. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili türk dilidir.

Ekran Görüntüsü: Balayev 2002: 66

millət lazımdır ki, “Yox, dillə azaddır!” dedin, türkligini yüksək tutaraq böyle bir komandana qarşı, “Yox, türkcə danışmalıdır!” əmrini versin, dedigini yeritsin!” (Resulzadə 2014: 126-127).

42 “Eski SSCB’nin müslüman cumhuriyetleri yalnızca sınırlarıyla değil hem isimleriyle, hem de içerdikleri varsayılan etnik toplulukların tanımı ve hatta dilleriyle, yeniden icat edilen geçmişleriyle birlikte 1924 tarihli bir yasadan doğmuşlardır.” (Roy 2005: 8)

43 I Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayı

44 Bu karamame, 1956’ya kadar olan dönemde “Azerbaycan dili”ni devlet dili olarak ilan eden son resmi belgedir (Balayev 2002: 26).

Bu kararname sonrasında Bolşevik Neriman Nerimanov, Türk diliyle ilgili şu satırları kaleme almıştır: “*Türk dili, Azərbaicanın dövlət dili elan olunub və o, bu dilin hüquq və üstünlüklərindən yararlanmalıdır. Heç kəs onu aradan götürə bilməz, bunu bacaramaz.*”⁴⁵ (Tahirzadə 23.06.1995).

Bu dönemde, SSCB’de yaşayan Türklerin dil ile ilgili sorunlarının bilimsel olarak tartışılmasında ve ortak bir yol izlenmesinde 26 Şubat-5 Mart 1926’da Bakü’de toplanan I. Türkoloji Kurultayı’nın çok büyük ve tarihî bir etkisi olmuştur. 131 katılımcıyla gerçekleştirilen bu Kurultay’da ağırlıklı olarak alfabe, yazım (imla), terim, dil öğretim yöntemleri ele alınmıştır (Hacıyev II 2012: 333-337).

29 Ağustos 1919’da ilk sayısı Azerbaycan Bolşevikleri tarafından gizlice çıkarılan, 30 Nisan 1920’de resmi olarak yayın hayatına başlayan ve Komünist Parti’nin resmi yayın organı olarak kabul edilen *Kommunist* gazetesi de (Meherremov, Meherremli 2009: 11) başlangıçtan itibaren “Türkçe”⁴⁶ adıyla yayımlanmıştır.⁴⁷

1918’den 1937’ye kadar olan bu dönem içerisinde Azerbaycan Türkçesi ile ilgili yazılmış bazı eserler şunlardır:

Abdulla Bey Efendizâde 1919: *Son Türk Elifbası*, Ahmet Rasim 1919: *Mühteser Sarf-i Türkî*, Yazarı Bilinmiyor 1922: *Türk Əlifbası və İlk Qıraət Kitabı: Böyüklərə Məxsus*, S.M. Qanizadə (1922): *Lügəti-rusi və türki*, Köprülüzadə, Məhəmməd Fuad (1923): *Türk Dilinin Sərf və Nəhvi*, İsmayıl Hikmet vd. 1924: *Türkce sərf-nəhv*, Abdulla Şaik (1924): *Türk Dili*, Bekir Vahab oğlu Çobanzade (1925): *Türk Dili Sərflərinin Ümumi Qusurları, Ferhad Ağazade vd. (1926): Yeni Türk Əlifbası, Abdülgedir Elgedari (1926): Yeni Üsul Türk Əlifbası və İlk Qıraət*, Bekir Vahab oğlu Çobanzade (1926): *Türk Dili və Ədəbiyyatının Tədris Üsulu*, E. Şihlinski (1926): *Ruscadan türkcəyə qısa döyüş sözlüyü, Ruscadan türkcəyə yollar texniki istilahlər lügəti*, Bekir Vahab oğlu Çobanzade (1928): *Türk Dili*, Cabbar Mehemedzade, G. Gasimbəyli (1928): *Türkcə Dərs Kitabı*, Ebdülgedir Elgedari (1929): *Yeni Türk Əlifbası və İlk Qıraət*, C. Mehemedzade (1929): *Türkcə Öyrədən*, Bekir Vahab oğlu Çobanzade, Ç. Memmedzade (1932): *Türk Dilinin Metodikası*, ASSC Maarif Komissarlığı Tədris-Metod Sektoru (1932): *Türk Dili*, Gulamirza Gasimbeyli, C. Mehemedzade (1932): *Türkcədən İş Kitabı*.

45 Özellikle 1918’den itibaren başta İsmail Gaspıralı, Alibey Hüseyinzade ve Ziya Gökalp olmak üzere ömrünü Türkçülüğe adanmış Türk aydınlarının Türk dünyasının “dilde, fikirde, işte birlik” ülküsüne yönelik çalışmalarına Türk karşıtı ve ırkçı Sovyetler’in imkân tanınması son derece dikkat çekicidir. Hacıyev, “Türk dili” olarak adlandırılan Azerbaycan Türkçesinin 1936’dan sonra *Azerbaycan dili* şekline dönüşürecek olan bir hükümetin, *Türk* sözüne ve *Türklük* ile ilgili çalışmalara böylesine müsaade etmesine dikkat çekmiş ve bunun nedenini şu şekilde açıklamıştır: Sovyet hükümeti, Sovyetlerdeki bütün dilleri tek tek yok etmek yerine, örneğin, bütün Türk halkalarının kendi lehçesini unutarak tek bir lehçeyi ortak dil olarak kullandığında Rus dilinin o ortak dili kolayca yutacağına inanıyordu! (Hacıyev II 2012: 333).

46 Dönemin Azerbaycan Türkçesi.

47 Dönemin “publisist üslubu”nu yansıtan, halk tarafından anlaşılabilir ve yalın olmakla birlikte siyasi ve toplumsal terimlerin de kullanıldığı gelişmiş bir yazı diline sahip olan *Kommunist* gazetesinin Türk dili tarihinde Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi ilişkileri açısından da bir önemi bulunmaktadır. “Türkçe” yayımlanan bu gazetenin dilinin en dikkat çekici özelliği, özellikle ilk yıllarda (1920-1922) gazetenin “halkın dili”yle yayımlandığı söylenerek Türkiye Türkçesine yakın bir dilin kullanılmış olmasıdır. Bu gazetenin diliyle ilgili bk. Karataş 2017.

3.2.3. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Dönemi (1937-1992)

1917 Devriminden sonra kurulan SSCB’de, Bolşevikler ilk olarak Rusya içindeki halkalara, “*burjuvazi sınıfının hegemonyasında ezilmekte olan işçi ve köylü emekçilere sosyalizmi götürmek*” amacıyla “*milli mukadderatlarını tayin edebilme hakkı*” tanıdıklarını ilan etmiş olsalar da daha sonraki süreçte tamamen aksi bir politika izlemişler ve başta Müslüman Türkler olmak üzere birçok halka acımasızca maddi ve manevi baskılar uygulamaya başlamışlardır. Amaçlarından sapan Bolşevikler, Rusya’da bu dönemde ayrılan ülkeleri işgal ederek bütün ülkeleri sosyalizm çatısı altında birleştirmeyi hedeflemiştir. İşte bu süreçte işgal edilen (26 Nisan 1920) ilk ülke 1918’de bağımsızlığını ilan etmiş olan Azerbaycan Cumhuriyeti olmuş, 28 Nisan 1920’de daha sonra *Aprel İhtilali* adıyla anılacak günde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur (Süleymanlı 2006: 145-147).

“*Bütün dünyaya zafer devrinin gelmesi, milletlerin ortadan kalkıp bir tek sosyalist kültür ve dille birleşmelerinin de başlangıcı*” olacağına inanan Lenin tarafından “*Yok olmaya yüz tutan kapitalist dönemin bir tezahürü*” olarak görülen milliyetçilik anlayışı (Süleymanlı 2006:150-151), Rusya’daki Müslüman Türkler için “*korkunç yıllar*”ın başlangıcını ifade ediyordu.

Çar döneminde planlanan hedeflerin büyük bölümünün gerçekleştirildiği Sovyet döneminde “*böl, yönet*” siyaseti gereğince, önce mahalli farklılıkları birbirlerine karşı kullanarak daha etkili bir yönetim kurma ve bölgedeki Rus egemenliğini artırma amaçlarıyla Türkistan coğrafyası idari olarak küçük birimlere bölünmüş, bu küçük grupların kültürel bağları, her birine üretilen farklı alfabelerle koparılmış, kültürel ortaklıkları yok edilmeye çalışılmış ve uydurma teorilerle Türklerin ortak milli tarihi değil, bölgesel tarihler yazılarak Türkistan coğrafyasındaki Türk halklarının köken olarak da ortak, yani Türk olmadıkları öğretilmeye çalışılmıştır (Süleymanlı 2006: 154-176).

Bu uygulanan politikaların elbette ki temel hedefi yeni bir kimlik oluşturmaktı. Bu nedenle, kimliğin adı *Türkten Azerbaycanlıya*, milletin konuştuğu dilin adı da *Türk dilinden Azerbaycan diline* dönüştürülmüş, Arap alfabesinde önce Latine daha sonra da zorla Kirile geçirilmiş⁴⁸, soyadların sonuna Rusça ‘ov’ ve ‘yev’ ekleri eklenmiş, halkın etnik mensubiyetini gösteren bütün belirtilere yasak konmuş, Nevruz Bayramı gibi milli bayramlar yasaklanmış, dinin toplumdaki rolü yas törenlerine indirgenecek kadar sınırlandırılmış, 19. yüzyılda Çar rejimi İran’ın kültürel nüfusunu önleme çabası içindeyken, Rus Bolşevik rejimi tarih alanında Paniranizmi teşvik etmeye başlamış, Azerbaycan’ı Türk dünyasında (özellikle Türkiye’den) tecrit etme politikasında komünist rejim Çar rejiminden daha acımasız uygulamalara imza atmış ve yapmacık “*Sovyet Halkı*” ve “*Sovyet Vatanseverliği*” anlayışları topluma enjekte edilmeye çalışılmıştır (Nesipli 2001: 144).

Sosyalizm ve Komünizm ideallerine veya hedeflerine (dini ve milli kimlikten uzak Sovyet insanı yaratmak) uygun olmayan veya buna göre davranmayan, özellikle milli ve dini hassasiyetleri olan aydın insanları hapis, ölüm, sürgün vb. ağır cezalarla yıldırılmaya çalışıldığı bu dönem tam bir siyasi terör ve diktatörlük dönemi olarak tarihe geçmiştir. Özellikle 1936-38 yılları arasında yapılan baskı, şiddet

48 Tarih boyunca Azerbaycan Türkçesinin yazımı için farklı alfabeler kullanılmıştır: 10. yüzyıl-1922/1929: Arap alfabesi, 1922-1940: Latin alfabesi, 1940-1991: Kiril alfabesi, 1991-2001: Latin ve Kiril, 1 Ağustos 2001’den günümüze: Latin alfabesi.

ve yok etme (represya) sonrasında Müslüman aydınların çok büyük bir kısmı imha edilmiş, sadece İdil-Ural bölgesinden 7 bin aydın Sibiryâ'daki toplama kamplarına sürülmüştür (Şahin 2007: 233-244). Azerbaycan'da bu sayının 120.000 olduğu belirtilmektedir (Süleymanlı 2006: 176).

1920'lerde "ırkçı" Stalin anlayışının bürokrasiyi ele geçirmesinden sonra gerçekleşen baskı, saldırı ve kıyımların en acımasız Türk halklarının "kimlik"leriyle oynanması olmuştur. Nikolay İvanoviç İlminsky'in Rus yönetimi altındaki halkı Ortodokslastırmak ve ortak bir dil konuşan halkları yazılı iletişimlerini zayıflatılarak birbirlerinden uzaklaştırma amacıyla yürüttüğü faaliyetler sürecindeki baskılar tepki çekip başarısızlığa uğrayınca, farklı bir yöntem uygulamaya girişen İlminskiy, Türkleri zorla Rus okullarına göndermek yerine kendi dillerini öğrenme, okulda ve kilisede kullanma hakkı verme yoluna gitmiştir. Her topluluğun kendi dilinde İnciller yazılması için her konuşma dili farklı bir yazı dili haline getirilmiş ve bu yazı dilleri için Kiril alfabesi temelinde ayrı ayrı alfabeler oluşturulmuştur.⁴⁹ Bu uygulama ile sadece Türk halkları birbirinden koparılmamış, Türk dünyasındaki ortak yazı dili geleneği de sona erdirilmiştir (Akalin 2013: 364-365). Biri dini diğeri kültürel olan bu hedeflerle aslında milli kimlikler yok edilerek Türkler Ruslaştırılmak istenmiştir. Çünkü, "*SSCB'nin ideolojik hedefi halkları Rus dilli bir homo sovieticus ("Sovyet insanı") içinde eritmek olsa da, yeni imparatorluğun kurulması sırasındaki stratejik öncelik, dil (Türkçe) veya din (İslam) üzerine kurulu büyük dilsel ve kültürel bütünlükleri kırmaktır.*" (Roy 2005: 9)

SSCB'de etnik yapının çok çeşitli olması ve bu çeşitli etnik grupların sadece sınıf kavramının cazibesıyla susturulması imkânsız olduğu için Slavlardan sonra en kalabalık grup olan Türkler önemli bir sorundur. 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Türkçülük hareketleri, Türk dünyası arasındaki birlik ve beraberliği güçlendirmişti. Bunu fark eden Sovyet yöneticileri kendi yönetimleri açısından Türk milliyetçiliği tehlikesini tümüyle ortadan kaldırmak için Türkler ve elbette Azerbaycan Türkleri için Türk kimliğinden bağımsız yeni bir kimlik modeli oluşturmaya karar vermişler ve bunu uygulamışlardır⁵⁰ (Süleymanlı 2006: 151). 19. yüzyılda, Rus ve Ermeni güçlerinin işgaline uğrayan Azerbaycan topraklarıyla birlikte Türk kimliği de çok büyük bir baskı ve saldırı altındadır. Rusya'nın Türklere karşı yürüttüğü böl-yönet siyaseti Rusya Akademisi öncülüğünde yürütülmüş, başta "Türk" adının Kafkasya Türklüğü için başka (*t(y)urki*), Anadolu Türklüğü için başka (*turki*) biçimlerde kullanılarak Türklük, adıyla ve diliyle bölünmeye başlanmış, bilim siyaset adına veya "hatırına" "*Azerbaycan Türklerinin dilini Türk dilinden ne pahasına olursa olsun koparıp ona yeni bir ad koyulması için*" kullanılmıştır (Elçibey 2004: 67-69).

49 Oliver Roy bu durumu şu sözle ifade etmiştir: "*Dillerin icat edilişi, alfabelerin değiştirilmesiyle el ele gider.*" (Roy 2005: 119)

50 Oliver Roy, Sovyetler Birliği'nde sonradan ortaya çıkan milliyetçilik hareketleri ve bağımsızlıklarını ilan eden milli devletler konusunda şu düşünceleri dile getirmektedir: "*Sovyetler Birliği, istemeden, Orta Asya'da muazzam bir ulus imal etme aracı oldu. Milliyetler politikası her şeyden önce var olan milliyetçilikleri, özellikle Rus, Ukrayna, Gürcü, Tatar hatta Kazak milliyetçiliklerini kırmak için düşünülmüştü. Bu yolda, birbirleriyle çekişme halinde ve kuramsal olarak "büyükler" kadar hakka sahip birçok "küçük" halk imal edildi. Böylece var olmayan milliyetçilikler yaratıldı. Kuşkusuz burada amaçlanan şey bu yeni halkları kendi ayakları üzerinde durabilecek birer ulus-devlete dönüştürmek değildi; tam tersine amaç, diğerleriyle birlikte bu halktan da büyük Sovyet bütünü içinde eritme hedefi doğrultusunda, sadece görünüşte var olan bir yönetime indirgemektir.*" (Roy 2005: 8)

Rusya'daki Stalin dönemi *benzeştirme* (asimilasyon) politikasının sonucunda *Türk* adı bütün Türk boylarının kimliklerinden, hatta belleklerinden silinmiş, boy adları millet ve devlet adlarına, konuşma dilleri/ağızları yazı diline, lehçeleri dile dönüştürülmüştür. 1936'da SSCB Anayasası, 1937'de ise müttefik cumhuriyetlerin SSCB Anayasası'na göre düzenlenmiş Anayasaları kabul edilene kadar burada yaşayan bütün Türk halklarının kimliklerinde "milliyeti" bölümünde *Türk* yazarken bu tarihten sonra *Azerbaycanlı, Özbek, Kazak, Kırgız, Kumuk* vd. boy veya bölge adları yazılmaya başlamıştır.

1936 yılına kadar milliyetçe *Türk* olarak, dilleri *Türk dili* olarak adlandırılan Azerbaycan Türkleri için de artık bu dönemden itibaren farklı bir kimlendirmeye süreci başlamıştır. Özellikle Moskova'da önce *Türkü, Azerbaycan Türkü, Türk dilini Azerbaycan-türk diline* dönüştürmüşler, sonra da "müasir tələblərə zidd" olması nedeniyle (bahanesiyle) *Türk* sözünü tamamıyla çıkarıp milleti *Azerbaycanlı*, dillerini ise *Azerbaycan dili* olarak adlandırmışlardır (Tahirzade 23.06.1995). Yeni bir kimlik (*Azerbaycanlı*) oluşturulmuş ve böylece, *Türk* adı sadece Azerbaycan tarihinden değil, kimlikten, dilden, kısacası tüm bellekten silinmeye çalışılmıştır. Bu uygulamalar 1936 Anayasası ile de yürürlüğe girmiştir.

3.2.3.1. 5 Aralık 1936 Anayasası Süreci

5 Aralık 1936'da SSCB'nin yeni Anayasası kabul edildikten sonra Sovyetlere bağlı cumhuriyetler de kendi Anayasalarını çıkarmaya başlamışlardır. Azerbaycan SSC döneminde 19 Mayıs 1924'te Azerbaycan'ın devlet dilinin *Türk dili* olduğu kabul edilmişse de (20. madde), 14 Mart 1937). 9. Azerbaycan Sovyetler Kurultayı'nda Anayasa onaylanırken bu madde çıkarılmış ve Kurultay belgelerinde Azerbaycan halkının *Türk* olan adı *Azerbaycanlı* adıyla, dilinin *Türk dili* olan adı da değiştirilerek *Azerbaycan dili* yapılmıştır⁵¹ (Balayev 2002: 44). Bu değişiklik ile 1950'li yıllara kadar tüm resmi yazışmalarda Rusça kullanılmaya başlamış, Azerbaycan Türkçesi devlet hayatından hemen hemen tamamıyla çıkarılmıştır. Dolayısıyla, *Türk dilinin Azerbaycan diline* dönüştürülmesi, Rusya'nın böl-yönet ("ayır-buyur; parçala, ağalık et") siyasetinin bir uygulaması olarak gerçekleştirilmiştir (Elçibey 2004: 60) Böylece, *Türk* adı elinden alınan ve dilinin de adı değiştirilen Azerbaycan Türklüğü tarihinin en büyük "manevi represya"sına uğramıştır. Çünkü bu müdahale ile Güney Azerbaycan'da (İran) yaşayan Azerbaycan Türkleri *Türk* olarak adlandırılmaya devam etmiş, oysa kuzeydekiler *Azerbaycanlı* olarak adlandırılmıştır (Tahirzade 23.06.1995). Böylece, bir milletin ve bir dilin ikişer adı oluşturularak coğrafi olarak 1828'de Türkmençay'la iki-

51 Görkemli Türklük bilimiç Tovfik Hacıyev, "XI. əsrdə Azərbaycan ölkəsində əhalinin danışdığı dil bizim bu gün tanıdığımız Azərbaycan-türk dilinin həmin konkret tarixi mərhələdəki mövcudluğuudur. Onu başqa etnik mənşəyə yazamağın heç bir elmi məntiqi yoxdur. Dilimiz ümumiyyətlə, türk dili kimi tanınsa da, görünür, hələ ilk orta əsirlərdən hansı dairələrdə, ona Azərbaycan dili də demislər və bu ənənə sonralar da yaşamışdır. XIX. əsirdəki Azərbaycan-tatar ləhcəsi (Burada tatar sözü türkün tam qarşılığıdır); türk-Azərbaycan dili və "Kəşkül" qəzetində bilavasitə işlənən "Azərbaycan dili" söz anlayışları göydəndişmə olmayıb, məhz həmin tarixi gəlişin nəticəsidir. "Azərbaycan dili" termini 1936-cı il konstitusiyası ilə qanuniləşdirilərək işlənməyə başlamış və bu dilin öz qədim adı ilə – "Türk dili" kimi adlanması qadağan olmuşdur." (Hacıyev 2012: I, 38) sözləriylə bu dəyişim haqqında bilgi vermiş, ancak "Azərbaycan dili" teriminin bir "ənənə", yəni gələnek ürünü olaraq keçmişdən itibaren istifadəni ifadə etmektedir.

ye bölünmüş olan Azerbaycan Türklüğü, 1937’de isim ve dil, yani kimlik olarak da ikiye bölünmüştür.⁵²

Türk yerine Azerbaycanlı, Türk dili yerine de Azerbaycan dili terimlerinin yerleştirilmesinin sadece sıradan bir terim değişikliği olmadığını düşünen Tahirzade’ye göre bu değişikliğin çok ciddi siyasi nedenleri bulunmaktadır: “SSRİ Türkiyə ilə düşmən münasibətdə idi və özünün günəy sərhədində “türk dili”ndə danışan türklərin varlığını qorxulu sayırdı (1943-də Azərbaycan sakinlərini Orta Asiyaya sürgün etmək cəhdi də boş yerə deyildi.). Bu, başlıca amildir. İkincisi də, qonşumuz Gürcüstanı təmsil edən Stalin’in və “Böyük Ermənistan ideologlarından olan Mikoyan’ın ölkəmizə və millətimize subyektiv şəxsi qərəzləri də danılmaz gerçəklikdir. Başqa sözlə, “türk dili”ni “Azərbaycan dili”, “türk”ü “Azərbaycanlı” etmək ehtiyacı SSRİ-nin dövlət menafəyindən və Stalinlə Mikoyanın şəxsi istəklərindən irəli gəlirdi.” (Tahirzade 23.06.1995)

SSCB ve diğer Sovyet cumhuriyetlerinin, ayrıca Avrupa ve Asya’daki sosyalist devletlerin hiçbirinin anayasalarında devlet diliyle ilgili bir madde olmamasına rağmen, 21 Ağustos 1956’da Azerbaycan SSC Yüksek Şurası tarafından Azerbaycan SSC Anayasası’na ilk defa devlet dili hakkında madde konulması kararı alınmıştır (Balayev 2002: 31):

**AZƏRBAYCAN SSR KONSTITUSİYASINA
(ƏSAS QANUNUNA) AZƏRBAYCAN SSR DÖVLƏT DİLİ BARƏSİNDƏ
MADDƏ ƏLAVƏ EDİLMƏSİ HAQQINDA QANUN**

MADDƏ 1. Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas qanununa) Azərbaycan SSR Dövlət dili barəsində maddə əlavə edilsin və həmin maddə 151-ci maddə ilə aşağıdakı məzmununda yazılsın:
"Maddə 151. Azərbaycan SSR-in Dövlət dili Azərbaycan dilidir.
Azərbaycan SSR ərazisində yaşayıb azlıq təşkil edən millətlərə həm öz mədəniyyət idarələrində, həm də dövlət idarələrində ana dilini sərbəst inkişaf etdirmək və işləmək hüququ təmin edilir."

MADDƏ 2. Azərbaycan SSR Konstitusiyasının XIII fəslə:
"Dövlət dili, gerb, bayraq, paytaxt" adlandırılınsın və Konstitusiyanın mövcud olan 151-154-cü maddələrinin nömrələri dəyişdirilərək müvafiq surətdə 152- 155 nömrələrilə nömrələnsin.
*Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri
M.İbrahimov
Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin katibi
S.Cəfərov
Bakı şəhəri, 21 avqust 1956-cı il.*

Ekran Görüntüsü: Balayev 2002: 68

Bu düzenleme, Komünist Parti’nin bir yayın organı olarak “*ideyaca milli, mezmunca sosyalist*” bir çizgide yayın yapan Kommunist gazetesinde 28.10.1956 tarihinde “Azerbaycan Dili Dövlət Dairələrində” başlıklı yazıyla duyurulmuştur (Balayev 2002: 31).

Azerbaycan Türkleri için *Azerbaycanlı* kimliğinin yerleştirilmeye başladığı bu süreçte 1937’de Bakü’de yapılan Orfografi ve Terminoloji Konferansı’nda ilan edilen “Azerbaycan Dilinin Orfografyası” adında dilin adının Azerbaycan dili şeklinde ifade edilmiş olması, *Azerbaycan dilinin* dilciler tarafından da resmen onaylanması anlamına geliyordu. (Süleymanlı 2006: 164). O andan itibaren bütün kültür ve eğitim

52 Elçibey, *Türk* adının *Azerbaycanlı* adı ile değiştirilmesi fikrinin de Türkmençay antlaşması ile ortaya çıktığını dile getirmektedir (Elçibey 2004: 71).

hayatından *Türk ve Türk dili* adı çıkarılarak bunların yerine *Azerbaycanlı ve Azerbaycan dili* adları yerleştirilmeye başlamıştır. En son olarak 1948 yılında nüfus cüzdanlarından milliyeti bildiren *Türk* sözünün yerini *Azerbaycanlı* almıştır (Süleymanlı 2006: 164).

“*İdeyaca milli, məzmunca sosialist*” (içerik bakımından sosyalist, şekilce, yani dil açısından milli) ilkesiyle yürütülen çalışmalarla Azerbaycan kültürünün bütünüyle “sosyalist” olması hedeflenmiştir. Bu politikalar Stalin döneminde tam bir “ırkçı” uygulamalarla (represya)⁵³ hayata geçirilmiştir (Süleymanlı 2006: 174, 181).

Güney Azerbaycan’da da (İran) 1924 yılından itibaren Türkçe yasaklanmış, ama halk Türkçe yazmaya, gizli gizli kitaplar basmaya devam etmiştir. Fakat yine de halk cehaletle itilmiştir. Bütün meseleler Kuzey Azerbaycan şairlerinin yazdıkları şiirlerde ifade olunmuştur. Şiirlerde esasen dilin adı ve milletin adı olarak kullanılan *Azerbaycan* sözünün yanında *Türk* kelimesi de kullanılmaya devam edilmiştir (Süleymanlı 2006: 238-239).

Devlet dilinin Türk dili olma durumu 1936 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren yerini Azerbaycan diline bırakmıştır. Bu müdahale, “Türk” varlığına ve birliğine zarar vermek amacıyla yapılmış olsa da, bu durum Azerbaycan milli kimliği açısından dönemin aydınları tarafından “olumlu” bir değişim olarak değerlendirilmiştir (Süleymanlı 2006: 182). Çünkü böylesine sert uygulamalarla “Ruslaştırma” politikalarının uygulandığı bir dönemde “Azerbaycan dili”ne verilen devlet dili vasfı, bir kısım aydınların Türklükten kopuşu ifade eden bu durumu görmelerini engellemiş, Azerbaycan milli kimliğinin varlığı ve devamı için bir şans olarak değerlendirilmiştir.

3.2.3.2. 7 Ekim 1977 Anayasası Süreci

7 Ekim 1977’de SSCB’nin yeni Anayasası yürürlüğe girmiştir. Bu Anayasa’ya göre her cumhuriyet de kendi anayasasını hazırlamalıdır. Bunun üzerine 21 Nisan 1978’de Azerbaycan SSC Anayasası’nı 73. maddesinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin devlet dilinin *Azerbaycan Dili* olduğu ilan edilmiştir (Balayev 2002: 36):

Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyasından çıxarış

Maddə 73. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Azərbaycan SSR dövlət orqanlarında və ictimai orqanlarda, mədəniyyət, maarif müəssisələrində və başqa idarələrdə Azərbaycan dilinin işlədilməsini təmin edir və onun hərtərəfli inkişafına dövlət qayğısı göstərir.

Azərbaycan SSR-də rus dilinin, habelə əhalinin danışdığı başqa dillərin bütün bu orqanlarda və idarələrdə hüquq bərabərliyi əsasında azad sürətdə işlədilməsi təmin edilir.

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanunu).
Bakı, 1978-ci il, səh. 25.

Ekran Görüntüsü: Balayev 2002: 85

53 *Represya* adı verilen baskı, yıldırma, şiddet ve yok etme dönemi 1937’nin sonundan 1949’a kadar olan dönem olmasına rağmen bu süreç aslında Stalin’in ölümüne kadar (1953) devam etmiştir.

Azerbaycan SSC'nin tarihinde devletin dili ile ilgili son belge ise Azerbaycan SSC'de *Azerbaycan dilinin* devlet dili olarak daha etkili bir şekilde kullanılması- nı temin etmek için alınacak tedbirler hakkında Azerbaycan KP MK tarafından 18 Ağustos 1989'da alınan karardır (Balayev 2002: 45):

Azerbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi qeyd edir ki, yenidənqurma, demokratikləşdirmə və aşkarlıq millətlərarası münasibətlər sahəsində on illər ərzində yığılıb qalmış mənfi halları aradan qaldırmaq üçün lazımı şərait yaratmışdır. Respublikamızda Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi fəal işlədilməsi, heç bir milli nihilizmə və milli əlahiddəliyə yol verilmədən inkişaf etdirilməsi ümumi işimizə - sovet cəmiyyətinin sıx birləşməsinə xidmət edəcəkdir.

Azerbaycan SSR -də Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi daha fəal işlədilməsini təmin etmək tədbirləri haqqında Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin 1989-cu il 18 avqust tarixli qərarı. Bakı, 1989.

Ekran Görüntüsü: Balayev 2002: 87

70 yıllık Sovyetler döneminin son yılları olan 80'li yıllarda Azerbaycan'da yıl-larca baskı altında tutulan ve yasaklanan milliyetçi söylem ve Türklük bilinci ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde kaleme alınan tarih ile ilgili makalelerde "kimlik" ve "milliyet" konusu sorgulanmaya başlamıştır. Örneğin, bu makalelerde Stalin zamanına kadar kullanılan *Türk, Azerbaycan Türkü, Kafkasya Türkü* gibi adlandırılmaların 1936'dan sonra yasaklandığı ve *Azerbaycanlı* tanımının bölgede yaşayan insanların soyadı olarak kullanıldığı ifade edilmekteydi. Türkçü Azerbaycan aydınlarından Tovfik Hacıyev gibi Türklük bilimciler Azerbaycan Türkçesi ile ilgili yazdıkları eserlerde "Azerbaycanlı"ların Türk kökenli bir halk olduğuna dair bilgiler vererek resmî tezleri açıkça çürütüyorlardı. Yine bu dönemde, Türklük bilincinin ve milliyetçilik duygularının yükselişinin en önemli göstergelerinden biri *Türkün Sesi* adlı gazetenin yayın hayatına başlamış olması, diğeri de Azerbaycan Türklerinin Türkiye'ye göstermeye başladıkları yoğun ilgidir (Süleymanlı 2006: 250-254).

"Türk milliyetçiliği"nin yükselmeye başladığı bu dönemde beklenildiği üzere, *Azerbaycanlı* adının kullanımı azalmaya başlamış, *Azerbaycan Türkü, Azeri Türkü* ifadeleri ise yaygınlaşmaya başlamıştır.

Sonuç olarak, 1937'den 1992'ye kadar olan dönemde Azerbaycan Türkleri *Azerbaycanlı*, dilleri ise *Azerbaycan dili* olarak değiştirilmiştir. Bu değişim, yıllarca Rus zulmüne maruz bırakılmış, Ruslaştırılmaya çalışılmış ve Rusçaya hem mecbur hem de maruz bırakılmış Azerbaycan Türklerinin ana kimlikleriyle, yani Türklükleriyle oynadığı gerçeğini görmelerine engel olmuştur. Diğer bir deyişle bu süreçte Azerbaycan Türklerinin yurt bağları (yurtdaşlık) soy bağlarının (soydaşlık) önüne geçmiştir.⁵⁴

1937-1992 döneminde Azerbaycan Türkçesinin adı tüm eserlerde *Azerbaycan Dili* şeklinde geçmektedir. Bu eserlerden bazıları şunlardır: Azərb. XMQ İbtidai Məktəblər İdarəsi (1937): *Azərbaycan Dili Proqramması*, AzSSR XMQ Orta Məktəb İdarəsi (1937): *Azərbaycan Dili Proqramması*, E. Demirçizade, M. Guliyev (1938): *Orta Məktəb Proqrammaları (Azərbaycan Dili)*, G. Elekberli (1938): *Azərbaycan Dili*, G. Elekberli, A. Abdullayev (1938): *Rus və Erməni Məktəbləri Üçün Azərbaycan Dili Proqramması*, G. Elekberli (1938): *Azərbaycan Dili*, H. Hüseyinov (1939): *Azərbaycança-Rusça Luqət*, İskenderzade Ali (1939): *Əlifbadan Qabaqkı Dövrə*

54 "Yurttaşlığı soydaşlığa üstün tutma" (Bilgin 2007: 307).

Azərbaycançadan Musahibə (Leqsiq) Dərsləri, AzSSR XMK İbtidai və Orta Məktəblər İdarəsi (1939): *Rus və Erməni Məktəbləri Üçün Azərbaycan Dili Proqramması*, Azərb. SSR XMK İbtidai və Orta Məktəblər İdarəsi (1939): *Orta Məktəb Proqrammaları: Azərbaycan Dili*, M. Hüseynov (1939): *Azərbaycan dili proqramması*, S. Ceferov, E. Abasov vd. (1939): *Azərbaycan Dilinin Qrammatikası*, A. Abdullayev (1966): *Azərbaycan Dilinin Tədrisi Tarixindən*.

Bu çalışmalardan en ilgi çekici olanı görkemli dilci Elekber Babazade'nin 1936'da çıkan *Türk Dili* adlı kitabıdır. Çünkü bu kitap 1938'de *Azərbaycan Dili* adıyla basılmıştır. Bu durum 1936-1991 döneminin özetidir. Çünkü Babazade'nin kitabının çıkması *Azərbaycan dili* döneminin başladığını göstermektedir (Tahirzade 16.01.1993).

3.2.4. 1992-1995 Dönemi

Rusya İmparatorluğu'nun 1917'de Ekim Devrimi'yle yıkılmasının ardından kurulan Sovyetler Birliği (SSCB) 8 Aralık 1991'de dağıldıktan sonra SSCB'ye bağlı devletler (15 devlet) bağımsızlıklarını ilan etmiştir.⁵⁵ Bu devletlerden biri de Azerbaycan Cumhuriyeti'dir.

1989 sonu 1990'ın başlangıcında Azerbaycan'da millî ve siyasî alanda görülen hareketlilik; Dağlık Karabağ'da silahlı çatışmaların genişlemesi, Ermenistan ve Karabağ'daki yurtlarından kovulan Türklerin sayısının giderek artması, Sovyet yöneticilerinin Ermenileri açıktan açığa desteklemeleri gibi nedenlerle giderek büyüyordu. Bu etkenler Azerbaycan halkının yaşayış ve geleceğini doğrudan etkilemiş ve insanları siyasi mücadeleye sevk etmeye başlamıştır. Kitlelerin bu mücadelesi toplumsal örgütlenmeye ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Bağımsızlık, demokrasi ve toprak bütünlüğü uğrunda mücadele eden güçlerin bir araya gelmesi fikrinden hareketle de Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) 16 Haziran 1989'da Bakü'de kuruluş konferansını gerçekleştirmiş ve başkanlığına Ebulfez Elçibey seçilmiştir (Süleymanlı 2006: 274-275).

18 Ekim 1991'e kadar Azerbaycan SSC adıyla varlığını sürdüren Azerbaycan Cumhuriyeti, Sovyetlerin dağılmasından sonra, Gorbaçov'un emriyle 20 Ocak 1990'da Bakü'de gerçekleştirilen ve tarihe "20 Yanvar Faciəsi" ve "Qanlı Yanvar" adlarıyla geçen olaylar millî bilinçlenmeyi ve direniş gücünü zirveye ulaştırmış, meydanlardaki halk hareketlerinin etkisiyle⁵⁶ Azerbaycan Yüksek Sovyeti 30 Ağustos 1991'de bağımsızlığı yeniden ilân etme kararı alınmış ve Azerbaycan Cumhuriyeti 18 Ekim 1991'de yeniden bağımsızlığını ilan etmiştir. 29 Aralık 1991 tarihinde yapılan halk oylamasıyla da bağımsızlık kesinleşmiştir (Süleymanlı 2006: 274-279).

Bu dönemde iktidarda olan Azerbaycan Komünist Parti Genel Sekreteri Ayaz Mutallibov, Azerbaycan'ın ilk cumhurbaşkanı olmuş, ancak Mart 1992'de Dağlık Karabağ'daki Hocalı Katliamı ile Şuşa ve Laçın şehirlerinin Ermeniler tarafından

55 Bu devletlerden 12'si Rusya Federasyonu öncülüğünde bir araya gelerek 21 Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu'nu (BDT) kurmuştur.

56 70 yılı aşkın Sovyet propogandası altında uyuyan Azerbaycanlılar bağımsızlık ve vatanseverlik duygularının uyanışında Karabağ meselesinin önemi büyüktür. 17 Kasım 1988'de yüz binlerce kişi Bakü'de Lenin Meydanında (Azatlık Meydanı) toplanmış ve Meydan Hareketi gösterileriyle Karabağ meselesi nedeniyle Ermenistan protesto edilmiştir. "Yaşasın Bağımsız Azerbaycan!", "Türk milleti, aşk olsun!", "Azerbaycan Türklerine ismi geri verilsin!" gibi sloganlar atılmıştır (Süleymanlı 2006: 265). Bu dönemde meydanlardaki halk hareketleri için bk. Tahirzade (1997): *Meydan: 4 il, 4 ay (Azərbaycan Xalq hərəkəti haqqında gündəlik-qeydlər)*

işgalinden sonraki süreçte Muttalibov istifa etmek zorunda kalmıştır. 1970’li yıllardan itibaren Azerbaycan’ın siyaset ve kültür alanında etkili olmaya başlayan ve başta Azerbaycan Halk Cephesi olmak üzere birçok teşkilat kurarak milli ve tam bağımsız Azerbaycan için mücadele eden Azerbaycan Halk Cephesi’nin lideri Ebulfez Elçibey (Əliyev), 7 Haziran 1992’de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanmıştır.

Elçibey “devlet rehberi” olarak 1918-1920 yılları arasında Müslüman Türk dünyasının ilk demokratik ve bağımsız devleti olan Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bayrağını, milli marşını ve birçok geleneğini yeniden hayata geçirmiştir. Ayrıca, bu dönemde, 73’ü Latin alfabesiyle olmak üzere toplam 84 ders kitabı hazırlanarak yaklaşık 70 yıldır milli kimliğinden uzaklaştırılan Azerbaycan Türklüğüne en büyük manevi hizmeti gerçekleştirmiştir⁵⁷ (Tahirzade 16 Ocak 1993)

Bu dönemde üzerinde en çok konuşulan sorunlardan biri de alfabe konusudur. 1988’de başlayan Azerbaycan Halk Hareketi’nin ortaya attığı konuların başında Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçilmesi fikriydi. Bu konunun Azerbaycanlı aydınlar tarafından tartışıldığı ve hatta bir Alfabe Komisyonu’nun kurulduğu bir dönemde Türkiye’de 18-20 Kasım 1991’de Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabesi Sempozyumu düzenlenmiştir. Sempozyum sonrasında 25 Aralık 1991’de Azerbaycan Milli Şurası Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçme kararı vermiştir (Süleymanlı 2006: 290-292).

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını elde etmesinden sonra, Azerbaycan Türkçesinin de tam bir devlet dili olarak kullanılması için en uygun şartlar sağlanmış oldu. 15 Mayıs 1992’de Azerbaycan Halk Cephesi, Elçibey önderliğinde iktidara geldikten sonra, tarihte ilk defa Azerbaycan Cumhuriyeti ana dilinde yönetilmeye başladı. 22 Aralık 1992’de “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” kanun Azerbaycan Milli Meclisi’nde bir hayli tartışmalı geçen bir oturumun sonunda oy çokluğu ile kabul edilmiş ve Azerbaycan Türkçesi yeniden resmen *Türk dili* olarak adlandırılmıştır (Balayev 2002: 38):

*Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında
Azərbaycan Respublikasının Qanunu
(22 dekabr 1992)*

Azərbaycan Respublikası türk dilinin dövlət dili kimi işlədilməsini öz suverenliyi üçün əsas şərtlərdən biri sayaraq onun tətbiqi, qorunması və inkişafı qayğısına qalır, öz sərhədlərindən kənarında yaşayan azərbaycanlıların ana dilində təhsil almalarına və milli-mədəni tələbatlarını ödəmələrinə himayəçilik edir.

Bu Qanun Azərbaycan Respublikası ərazisində türk dilinin hüquqi statusunu müəyyənləşdirir.

Bu Qanun fərdlərə qeyri-rəsmi münasibətlərdə hansı dillərdən istifadə edilməsini tənzimləmir.

I. Ümumi müddəalar

Maddə 1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir.

Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarında iş türk dilində aparılır. Türk dili respublikanın dövlət dili kimi siyasi, iqtisadi, ictimai, elmi və mədəni həyatın bütün sahələrində işlədilir və respublika ərazisində millətlərarası ünsiyyət vasitəsi vəzifəsini yerinə yetirir.

Başqa millətlərin nümayəndələrinin türk dilini öyrənməsi təqdir edilir və bu işdə onlara yardım göstərilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Əbülfəz Elçibay.
Bakı şəhəri, 22 dekabr 1992-ci il.
"Azərbaycan" qəzeti, 28 yanvar 1993-cü il.

Ekran Görüntüsü: Balayev 2002: 88

57 90’li yıllarda hazırlanan ders kitaplarıyla ilgili bilgi için bk. Tahirzade 2001: 3-5.

Bu dönemde yayına hazırlanan 84 ders kitabının en dikkat çekici olanları elbette *Türk dili* adıyla çıkan ana dilinin (Azerbaycan Türkçesi) öğretildiği kitaplardır (Tahirzade 16 Ocak 1993).

Elçibey döneminde Eğitim Bakanlığı⁵⁸ tarafından ders kitaplarının hazırlanması ve yazımı için bir komisyon⁵⁹ kurulmuş ve bu Komisyon 1992'nin Eylül'ünde göreve başlamıştır. Bu önemli görevin sorumluluğunu ise Eğitim Bakanı Firidun Celilov'un yardımcısı Adalet Tahirzade üstlenmiştir. Tahirzade Türk Dili adlı ders kitaplarının hazırlanmasıyla ilgili öğretmenlere şu şekilde seslenmiştir: “*Əziz türk dili müəllimləri! Bu gün oxuduğunuz program əsasında “Türk dili” dərslərlərimiz hazırlanır. İnanmaq istərdik ki, hər birinizin yaxından iştirakı ilə bu program və dərslərlər istənilən tənqidə duruş gətirə bilən kamil əsərlərə çevriləcəkdir.*” (Tahirzade 16 Ocak 1993, 2201: 3-5).

Bağımsız ve Demokratik ilk Müslüman Türk devleti olan Azerbaycan Cumhuriyeti döneminden (1918-1920) sonra yeniden devlet dilinin Azerbaycan Milli Meclisi'nde oy çokluğu ile *Türk dili* olarak kabul edilmesi günümüzde dahi hâlâ devam eden tartışmalara neden olmuştur. Dilin adının *Türk dili* olmasının doğruluğunu savunanlara göre, *Türk dili* adı, 1937'ye kadar zaten kullanılan ve bilimsel olarak da doğru olan bir addır. Çünkü bu millet, Türk milletidir ve Türk milletinin dili de *Türk dili* olmalıdır. Ayrıca, Güney Azerbaycan'daki soydaşların dili de *Türk dili* olarak adlandırılmaktadır. Bu millet, güneyiyle kuzeyiyle tek bir milletse dilinin adı da *Türk dili* olmalıdır. *Türk dili* adına karşı olanlara göre ise, *Türk dili* Türkiye'nin dilidir ve dilin adının *Türk dili* olmasını isteyenler Azerbaycan'ı “Türkiye'nin kolonisi” haline getirmek istiyorlardı! Ayrıca, Azerbaycan'da Türkler dışında yaşayan Lezgi, Taliş gibi farklı etnik gruplar da bu adlandırmadan rahatsızlık duyabilirler ve Ermenilerle savaştığı bu dönemde bu durum ilave sorunlara neden olabiliirdi (Süleymanlı 2006: 299-300).

Balayev'e göre, 22 Aralık 1992'de “Azerbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında kanun” ile dilin yeniden *Türk dili* olarak adlandırılması konusunda sonradan ortaya çıkabilecek önemli bir sorun gözden kaçırılmıştı: Her iki halkın da dili *Türk dili* olarak adlandırıldığında, Türkiye Türklerinin dili ile “Azerbaycanlı”ların dili nasıl birbirinden ayrılacaktı?⁶⁰ Ayrıca, “1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təərəfindən qəbul edilmiş qərarla dilimiz “türk dili” adlandırılarkən bu problem yox idi. Dilimiz tarixən əsrlər boyu “türk dili” adlandırdığı dövrlərdə Türkiyə türklərinin dili “osmanlı dili” adlandırılmışdı. 1922-ci il noyabrın 1-də sultanlığın, 1924-cü il martın 3-də isə xilafətin ləğvindən sonra “osmanlı dili” adından imtina edilərək, “Anadolu türklərinin dili”, “Türkiyə türkcəsi” adlanmağa başlananda, ənənəyə görə “osmanlı dili” istilahlı hələ də işlənməkdə idi.” Balayev, Bakü I. Türkoloji Kurultayındaki (1926) bir oturumda başkan, Türkiye temsilcilerinin *Osmanlı dili* ifadesinin kullanılmasından “incindiklerini”, Türkiye'de artık “Anadolu Türklerinin dili”

58 Təhsil Nazirliyi

59 Fövqəladə Elmi-Metodik Şurası

60 “Azerbaycan Türklerinin konuştuğu dilin adı” konusunda belki de üzerinde en çok durulan ve en çok ileri sürülen görüş, bu iki Türk yazı dilinin aynı adı olduğunda (Türk dili) birbirinden nasıl ayrılacağı sorunudur. Oysa, tartışılması gereken, bu iki lehçenin neden ayrılması gerektiğidir! Bir Amerikalı, “Dilimizin adı İngilizce olursa bu iki yazı dili (İngiltere İngilizcesi, Amerika İngilizcesi) birbirinden nasıl ayrılacak?” diye sormuş mudur acaba!

ifadesine geçildiğini belirttikten sonra konuşmacıların bu ifadeyi kullanmaya başladıkları bilgisini T. Hacıyev'den naklen aktardıktan sonra sözlerini şu iddialı tespitle bitirmektedir: “1937-ci ildə Azərbaycanda “türk” və “türk dili” adlarından imtina edildikdən sonra Türkiyə türkləri öz dillərini “türk dili” adlandırdılar. Türk xalqlarının və dillərinin ilkin və ulu “türk” və “türk dili” adlarını əsrlərlə daşıyan xalqımız bu adlardan məhrum oldu.” (Balayev 2002: 39).

Burada hemen belirtilmelidir ki Balayev'in verdiği bu bilgilerde önemli hatalar bulunmaktadır: Tarihî bir Türk lehçesi olan Osmanlı Türkçesi, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi sürecinde bazı aydınlar tarafından *lisan-ı Osmanî* şeklinde adlandırılmış olsa da, o dönem içerisinde kullanılan dil her zaman *Türk dili* veya *Türkçe* adıyla kullanılmıştır. Hatta, Türkçe yerine kullanılan *lisan-ı Osmanî*, *Osmanlı lisanı* (veya Osmanlıca) terimlerine ilk karşı çıkan bir Osmanlı aydını olan Şemseddin Sami olmuştur. Şemseddin Sami, *Osmanlı* adının bir devletin unvanı olduğu, dilin (Türkçe) ise bundan çok daha eskilere dayandığı, bu dilin sahibi olan milletin adının *Türk* olduğu, bu nedenle de bu milletin dilinin *lisan-ı Türkî* (“Türk dili”) olduğunu ve dönemin birtakım aydınlarınca sadece Anadolu köylüleri için kullanılmak istenen bu adın (*Türk*) aslında gurur duyulacak çok büyük bir milletin adı olduğunu ve hatta aynı durumun Çağatay lisanı için de geçerli olduğunu belirtmiştir. Ona göre her ikisi de birer Türk olduğu için dilleri de *lisan-ı Türkî* yani *Türk dili* olarak adlandırılmalı, Çağatay Türkçesine *lisan-ı şarkî* “Doğu Türkçesi”, Osmanlı Türkçesine *lisan-ı garbî* “Batı Türkçesi” denilmelidir (Sami 1881). Ayrıca, Osmanlı Devleti'nde resmî dilin adı da açık bir şekilde 1876'da ilan edilen Kanun-î Esâsî'de ifade edilmiştir: “18. Madde: Tebaaî Osmaniyenin hidematı Devlette istihdam olunmak için devletin lisanı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır.” Dolayısıyla, Balayev'in söylediği gibi Türkiye Türklerinin dili hiç bir zaman *Osmanlı dili* olarak adlandırılmamıştır. Ayrıca, sadece Türklük biliminde kullanılan *Türkiye Türkçesi* terimi de hiçbir zaman Anadolu (Türkiye) Türklerinin dilinin yaygın/genel adı olmamıştır.

Azerbaycan'da bu tartışmalar sürerken Halk Cephesi'nin iktidarda olduğu yaklaşık bir yıllık sürede *Türk dili* adı hem resmî yazışmalarda hem de eğitim ve kültür alanında kullanılmaya devam etmiş ve ders kitapları *Türk dili* adıyla basılmıştır.⁶¹ Elçibey'in önderliğindeki Azerbaycan Halk Cephesinin iktidarı döneminde hazırlanan ders kitapları:

Türk Dili (9 Sınıf), Tofiq Hacıyev, Əsgər Quliyev, Nizami Cəfərov, Öyrətmən Nəşriyyatı, Bakı 1994. *Türk Dili (10-11. Sınıf)*, Tofiq Hacıyev, Əsgər Quliyev, Nizami Cəfərov, Öyrətmən Nəşriyyatı, Bakı 1994. *Türk Dili (6. Sınıf)*, Bəşir Əhmədov, Ağamusa Axundov, Öyrətmən Nəşriyyatı, Bakı 1994. *Türk Dili (5. Sınıf)*, Əziz Əfəndizadə, Bəşir Əhmədov, Öyrətmən Nəşriyyatı, Bakı 1994, 1995. *Türk Dili (3. Sınıf)*, Y.Ş.Kərimov, Maarif Nəşriyyatı, Bakı 1994. *Türk Dili (7-8. Sınıf)*, Qəzənfər Kazımov, Yusif Seyidov, Öyrətmən Nəşriyyatı, Bakı 1994. *Türk Dili (4. Sınıf)*, M.S.Həsənov, A.N.Rəhimov, N.M.Xudiyev, Maarif Nəşriyyatı, Bakı, 1994, 1995. *Türk Dili (2. Sınıf)*, H.Q.Abdullayeva, Maarif Nəşriyyatı, Bakı 1995. *Türk Dili (1. Sınıf)*, M.A.İsmixanov, V.Qurbanov, Maarif Nəşriyyatı, Bakı 1995. *Türk Dili (2. Sınıf)*, Y.Ş.Kərimov, Maarif Nəşriyyatı, Bakı 1995.

61 “Türk dili” adının Azerbaycan'daki durumu ve ana dili ders kitaplarındaki kullanımı konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Karataş (2018), “Türk Dilinin Azerbaycan'da Ders Kitaplarıyla Dirilişi”.

3.2.5. 1995-2017 Dönemi

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık dönemi, çok önemli dönüşümlerin ve değişimlerin yaşandığı bir dönem olmakla birlikte, aynı zamanda önemli sorunlarla mücadele edilen de bir dönem olmuştur. Başta Ermeni saldırı ve işgalleri olmak üzere önemli iç sorunlar nedeniyle zor durumda bırakılmaya çalışılan ve hatta daha önce kendisinin “Milli Kahramanlık “ödülü verdiği Suret Hüseyinov’un ayaklanması ile düşürülmek istenen Elçibey (Nerimanoğlu 2004: 159-161), ülkede iç karışıklığı önlemek için o sırada Nahçıvan’ı idare eden Haydar Aliyev’i Parlamento ile birlikte Bakü’ye davet etti. Elçibey “*Kardeş Kanının dökülmesini istemiyorum.*” diyerek doğduğu kasaba Keleki’ye çekilmiştir. Yönetime gelen Haydar Aliyev, önce Azerbaycan Milli Meclis Başkanlığına getirilmiş, 3 Ekim 1993 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ise 5 yıllığına Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Cumhurbaşkanı seçilmiştir (Abbaslı 2001).

15 Haziran 1993’te Haydar Aliyev, Azerbaycan Respublikası Parlamento (Ali Sovet) başkanı seçildiği andan itibaren, resmi yazışmalarda devlet dili olarak yeniden Sovyet dönemindeki *Azerbaycan dili* terimi kullanılmaya başlamıştır (Balayev 2002: 45). Buna rağmen, okullarda Elçibey döneminde hazırlanan ve basımı devam eden “Türk dili” kitapları okutulmaya devam etmiştir. Bu kitaplardan bazıları şunlardır:

Y. Ş. Kerimov (1994): *Türk Dili 3*, M. S. Hasanov vd. (1994): *Türk Dili 4*, Tovfik Hacıyev, Nizami Ceferov (1994): *Türk Dili 10-11*, H. G. Abdullayeva (1995): *Türk Dili*, M. A. İsmihanov, V. T. Gurbanov (1995): *Türk Dili 1*, Aziz Efendizade, Beşir Ahmedov (1995): *Türk Dili 5*.

Bu durum, dil adı konusunun daha fazla tartışılmaya başlamasına neden olmuştur. 1995’te hazırlanan yeni Anayasa taslağına dilin adı *Azerbaycan dili* olarak yazılmış ve Anayasa Hazırlama Komisyonu Başkanı da olan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in önerisi ile konunun kamuoyunda tartışılması istenmiştir. Bu tartışmaların ilki 31 Ekim 1995’te Azerbaycan İlimleri Akademisi’nde gerçekleştirilmiş ve bu toplantıda Azerbaycan Cumhuriyeti’nin devlet dilinin adıyla ilgili seçenekler sunularak oylama yapılmıştır. Burada oylanan adlar şu şekildedir: *Azerbaycan dili*, *Türk dili*, *Azerbaycan Türkçesi*, *Azerbaycan Türk dili*, *Türk dilleri ailesine dâhil olan Azerbaycan dili*. Bunlardan en çok oyu alan Azerbaycan dili adı (15 oy) almıştır. 2 Kasım 1995’te Anayasa Komisyonu bir toplantı daha yapmış, bu defa toplantı dilciler, tarihçiler, yazarlar ve şairler gibi aydınlardan oluşan geniş bir katılımcı kitleyle yapılmıştır.⁶²

Haydar Aliyev’in başkanlığında yapılan ve Bahtiyar Vahabzade, Zalimhan Yakub, Afet Gurbanov, Göyüşov Reşid, Cemil Guliyev, Hüseyin Abbaszade, Hasan Guliyev, Tovfiq Hacıyev, Hüseynağa Ganiyev, Hasan Hasanov, Neriman Hasanzade, Nicat Rüstemov’un birer konuşma yaptıkları bu toplantıda katılımcılar genel olarak Türk dili ve *Azerbaycan dili* taraftarı olarak ikiye ayrılmışlardır. Ancak Bahtiyar Vahabzade, Anar ve Elçin *Azerbaycan Türkçesi* adını önermişlerdir. 5 Kasım 1995’teki toplantının ardından Haydar Aliyev kendi görüşünü şu şekilde ifade etmiştir:⁶³ “*Biz*

62 Bu toplantı çok önemli bir tarihi kaynak olarak videoya çekilmiştir. Toplantıdaki görüşler ve tartışmalar için bk. <https://www.youtube.com/watch?v=B0sBgpQmyel>
<https://www.youtube.com/watch?v=6fyhcWKfZSk>

63 Haydar Aliyev’in bu konuyla ilgili bazı röportajları da ekranlara yansımıştır: <https://www.youtube.com/>

kendi dilimizle, Azerbaycan diliyle gurur duyabiliriz. Çünkü bu zengin bir dildir, dünyada tanınmış dildir. Halkımızın adı da biliniyor, cumhuriyetimizin adı da, dilimizin adı da. Bugün biz tarihi bir karar almalıyız: Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dili Azerbaycan dilidir.” (Süleymanlı 2006: 305-306).

Dilin adı konusu bu toplantıların dışında daha birçok ortamda tartışıldıktan sonra 12 Kasım 1995'te referandum yoluyla kabul edilen Azerbaycan Anayasası'nın dille ilgili 21. maddesinde devlet dilinin adı *Azerbaycan Dili* olarak yazılmıştır (Balayev 2002: 40). Oliver Roy'a göre, resmi dilin Anayasa'ya *Türkçe* değil de *Azerbaycan dili* olarak sokulması Türkiye'ye olan bakışla ilgilidir ve “fazla girişken olduğu düşünülen ağabeye [Türkiye M.K.] karşı ulusal bir tavidir.” Ayrıca, “dili tanımlarken yapılan seçimlerin ardında stratejik bir tercih de vardır: Büyük Türkiye veya Büyük Azerbaycan. Dilbilim, hiç olmadığı kadar siyasaldır burada.” (Roy 2005: 231-232):

Azerbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasından çıxarış

Maddə 21. Dövlət dili
 I Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.
 II Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir.

*Azerbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
 Bakı, 1996-cı il, səh. 17.*

Ekran Görüntüsü: Balayev 2002: 90

1993 yılından sonra devletin resmi politikası olarak ortaya çıkan “Azerbaycanlılık” tanımı çerçevesinde ülkede 1992'den beri *Türk dili* adı altında kullanılan resmi dilin 1995 yılında kabul edilen Azerbaycan Anayasası'nın 21. maddesinde *Azerbaycan Dili* olarak değiştirilmesi “Azerbaycanlı” tanımlanmasına da yasal statü kazandırmıştır. Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev de 1995'te yapılan müzakereler sırasında “*Dilin adının tanımlarken milletin adını da tanımlamış olacağız*” diyerek açıkça bu hususu dile getirmiştir (Süleymanlı 2006: 309).

Prof. Dr. Adalet Tahirzade, Sovyetlerin henüz dağıldığı 1991'de kaleme aldığı yazıda “Azerbaycanlı” adının neden yanlış olduğunu şu maddelerle açıklamaktadır:

1. *Azerbaycanlı* terimi resmi olarak sadece Kuzey Azerbaycan'da (bağımsız Azerbaycan Respublikası) yaşayan yaklaşık 8 milyon insana verilen addır. Azerbaycan Türklerinin 20 milyondan fazla bir kısmı güney Azerbaycan'da (İran) yaşamaktadır ve bunlar tarih boyunca her zaman *Türk* olarak adlandırılmışlardır. O halde bir milletin iki adı olamaz.

2. *Azerbaycanlı* terimi uydurmadır. 1937'ye kadar hiçbir zaman bu millet *Azerbaycanlı* olarak adlandırılmamıştır. Çünkü Azerbaycan bir coğrafya adıdır. Bunun millete ad olarak verilmesi garip bir durumdur.

3. 1937'de millete bu adın verilmesinin teşebbüsçüsü Stalin, uygulayıcısı Bağırov'dur. Bu adın yaşatılması onların emellerine saygı duymak demektir.

4. *Azerbaycanlı* terimi devlette (Azerbaycan Respublikası) yaşayan Türkleri ifade

etse de, bu terim aslında Azerbaycan'da yaşayan bütün milletleri (Rus, Yahudi, Ermeni) kapsamaktadır. Ancak bu milletler kendilerini *Azerbaycanlı* olarak adlandırmazlar.

5. Azerbaycan Respublikası'nın dışında doğan ve yaşayan Azerbaycan Türkleri kendilerine *Azerbaycanlı* diyemezler.

6. *Azerbaycanlı* terimi, Azerbaycan Respublikası'nda yaşayan Talış, Lezgi, Kürt, Tat, Avar, Saxur halklarını da kapsamaktadır. Ancak onlar da öz milli adlarını kullanmakta ve üstün tutmaktadırlar.

7. *Azerbaycanlı* terimi siyasi ve hukuki olarak da henüz tam yerleşmemiştir. Pasaportlarda (nüfus cüzdanı) milliyet kısmında Azerbaycanlı yazmaktadır. Ama uygulamada *Azerbaycanlı milleti*, *Azerbaycanlı dili*, *Azerbaycanlı halkı* denilemediği için bunların yerine *Azerbaycan milleti*, *Azerbaycan dili* ve *Azerbaycan halkı* kullanılmakta ve bu durum ikili kullanımlara neden olmaktadır⁶⁴ (Tahirzade 26 Eylül 1991).

18 Haziran 2001'de Azerbaycan Respublikasının Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev tarafından "*Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında*" bir ferman verilmiş ve 30 Eylül 2002'de Azerbaycan Respublikası'nın Milli Meclis'inin kabul ettiği "devlet dili" kanununu⁶⁵ Haydar Aliyev tarafından imzalanarak Azerbaycan diline "devlet dili" unvanı verilmiştir (Balayev 2002: 41):

"Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında"
Azərbaycan Respublikasının Qanunu
(30 sentyabr 2002)

Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır. onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır. dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır.

Bu qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır.

I fəsil.

Ümumi müddəalar

Maddə 1. Dövlət dilinin hüquqi statusu

1.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir.

Ekran Görüntüsü: Balayev 2002: 95

64 Tahirzade, aynı yazısında, *Azerbaycanlı* terimin karşılığı olarak, *Türk*, *Azerbaycan Türkü*, *Azeri*, *Azeri Türkü*, *Azertürk* ve *Türkazer* terimlerinin kullanıldığını dile getirmektedir. Ancak yazara göre bunlardan *Azerbaycanlı* teriminin yerini tutabilecek tek terim *Türktür*. Diğerleri çeşitli açılardan kusurludur. Tahirzade, bu terimlerdeki sorunlara rağmen, 1937'den itibaren Azerbaycan'daki Türklerle diğer halkları birleştiren *Azerbaycanlı* teriminin atılmaması gerektiğini, gayrı-resmî biçimde kullanılmaya devam edebileceğini dile getirmektedir.

65 Oliver Roy, Sovyetlerin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını ilan eden Türk cumhuriyetlerindeki dil reformlarının genel olarak iki düzeyde gerçekleştiğini dile getirir: "*Rusça'dan alınan sözcükleri değiştirmek ve alfabeyi değiştirmek (Kazakistan ve Kırgızistan hariç). Ancak her iki düzeyde de, uygulanan reformlar Türk dillerini birbirine, özellikle Türkiye'de konuşulan Türkçe'ye yaklaştıracak her şeye sistemli bir şekilde sırt çevirmektedir. Zaten "Türk" sözcüğü hiçbir yerde gözükmemektedir. Bu durumda, dil politikalarında Stalin reformlarının ilkelerinin ta kendisini görmekteyiz: Alfabelerle ve terminolojik farklılıklarla oynayarak cumhuriyetler arasındaki dilbilimsel farklılıkları artırmak. Daha önce tarihe yaklaşımlarında da gördüğümüz gibi, bugünün milliyetçiliklerinin Sovyet sisteminden koparak değil onun bir devamı olarak uygulandığının başka bir kanıtıdır bu.*" (Roy 2005: 232).

4. Değerlendirme ve Sonuç

Son yüzyılda Azerbaycan Türkçesinin adlandırılmasındaki farklılıklar, genelde SSCB’de bulunan bütün Türklere özelde ise Azerbaycan Türklerine siyasî hatta bilimsel bir temele veya gerekçeye dayandırılarak uygulanan ve baskı, şiddet ve yıldırma ile yürütülen “yeniden kimliklendirme” sürecinin bir sonucudur. Böyle bir süreç sonrasında sosyal grupların veya halkların milliyetlerini ve dillerini adlandırmalarında tarihi süreç içerisinde doğan farklar “kimlik sorunu” adı verdiğimiz sosyal sorunu ortaya çıkarmaktadır. Bu sorun Türk dünyası özelinde incelendiğinde, “kimlik sorunu” sadece halkın kendini adlandırmadaki farklılığı değil, diğer Türk halklarının da birbirleri için kullandıkları adlardan da anlaşılabilir. Çünkü kimlik sadece grubun, halkın veya milletin kendini tanımlaması değil, aynı zamanda insanların başka insan veya gruplar tarafından da tanımlanmasıdır.

Kimlik sorunları dünyada genellikle sayıca küçük sosyal gruplarda (azınlıklar, marjinal gruplar vb.) görülen sosyal bir sorunken, bu sorunun Türk dünyasında ve özellikle de Azerbaycan Türklerinde de günümüzde hala sürdüğünün gözlemlenmesi⁶⁶ konunun Türklük bilimi açısından ne kadar önemli ve üzüntü verici olduğunu göstermektedir.

Azerbaycan Türklerinin, çeşitli nedenler ve etkenler ile farklı kimliklere sokulmasının en somut göstergeleri milliyet adlarında ve dil adlarında görülmektedir. Bu çalışmada Azerbaycan Türklerinin konuştuğu dilin tarihi süreç içerisinde hangi biçimlerde adlandırıldığı tespit edilerek bunlar dönemler halinde incelenmiştir. Bu incelemeden hareketle şu değerlendirmeleri yapmak mümkündür:

1. Türklük biliminde, Türk dilinin kollarının adlandırılmasında Azerbaycan ile Türkiye arasında farklılıklar bulunmaktadır. Türk dilinin yazı dili olmuş kollarına Azerbaycan’da *dil*, Türkiye’de yaygın olarak *lehçe* denmektedir. Türk dilinin yazı dili olamamış, sadece konuşma dili olarak kullanılan kollarına ise Azerbaycan’da *diyalekt* veya *lêhcə*, Türkiye’de ise *ağız* denmektedir.

Dil ve *lehçe* konusundaki bu farklılık; bir dilin, özellikle de Türk dilinin kollarını ayırdedebilmek için kullanılan dilbilimsel ölçütlerden (karşılıklı anlaşılabilirlik veya bilinen veya bilinmeyen dönemde ayrılma) değil, daha ziyade dil dışı nedenlerden (siyasî ve psikolojik) kaynaklanmaktadır.

Türkiye’de Türklük bilimciler, Türk dünyasını oluşturan her bir halkın *Türk* olduğunu belirtmek ve her bir Türk halkının yazı dili olarak kullandığı “dil”in de Türk dilinin bir kolu olduğunu ve aralarındaki farkların bir “dil” kadar uzak olmadığını vurgulayarak hepsini tek bir çatı altında birleştirmek amacıyla bu kolların her biri için *lehçe* terimini kullanmakta ve onları Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kazak Türkçesi vb. biçimlerde ifade etmektedirler. Azerbaycan Türklük bilimcileri de bütün bu kolların, aslen Türk kökenli olduğunu vurgulamak için onları *Türk dilleri* başlığı altında incelemekle birlikte her birinin çeşitli ses, biçim veya söz dizimi farklılıklarıyla bağımsız ve gelişmiş bir dil olarak ayrı birer gelişme çizgisine sahip olduğunu vurgulama isteğinden hareketle onları *dil* olarak adlandırmaktadırlar: Azerbaycan dili, Türk dili, Özbek dili, Kazak dili vb.

66 İnternette Azerbaycan’da yapılan bir sokak röportajında, “Kendinizi Türk olarak görüyor musunuz?” sorusuna verilen cevaplar bu konuda son derece dikkat çekici ve düşündürücü örnekler sunmaktadır: <https://www.youtube.com/watch?v=XLnATBhp-IY>

Görüldüğü gibi, Türkiye ile Azerbaycan Türklük bilimi arasındaki temel farklılık *dil ve lehçe* terimlerinin anlamları ile ilgilidir. Türkiye’de, Azerbaycan Türkçesi için *lehçe* teriminin kullanılması, günümüzde hâlâ Azerbaycan’da “Türkiyeli”lerin Azerbaycan Türkçesini, *Türkçenin* (Türkiye Türkçesi) bir *lehçesi*, yani *ağzı* olarak gördüğü düşüncesi hâkimdir. Kabul etmek gerekir ki burada hem yanlış bir bilgi hem de psikolojik bir durum söz konusudur. Çünkü Türkiye’deki Türklük bilimi çalışmalarında Azerbaycan Türkçesi, tıpkı Türkiye Türkçesi gibi genel Türk dilinin birbirlerine bir *ağız* kadar yakın birer *lehçesi* olarak kabul edilmektedir.

Ayrıca, Azerbaycan’da, Azerbaycan Türkçesine *Azerbaycan dili*, Türkiye Türkçesine *Türkçe*, *Türk dili* denmesi⁶⁷ bir iletişim sorununa da neden olmaktadır. Bu adlandırmalar, Türkiye dışındaki halkların *Türk* olmadığı, dillerinin de *Türk dili* olmadığı algısını ortaya çıkarmaktadır.⁶⁸ Buna neden olan durum ise aslında, diğer bütün bağımsız Türk cumhuriyetlerinde boy veya coğrafya adlarının (Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan) devlet adı olarak kullanılmasına karşın Türkiye Cumhuriyeti devletinin adında bütün milletin ortak adı olan *Türkün* kullanılmış olmasıdır. Ancak, *Türkiye* adının, tespit edilebildiği kadarıyla, ilk olarak Bizans kaynaklarında Türklerin yaşadıkları bölgeleri ifade etmek üzere kullanıldığı, XII. yüzyıldan itibaren de Latince kaynaklarda Anadolu Selçuklu Dönemi Anadolu’su için kullanılmaya başlandığı ve bu terimin kapsadığı coğrafyanın daha sonraki yüzyıllarda genişlediği, neredeyse bugünkü halini aldığını (Özcan 2012) düşünülürse, *Türkiye* teriminin de en az bin yıldır bir coğrafya, bölge adı olarak Türklerin yaşadığı bölgeyi (Anadolu) ifade etmek için kullanıldığı ve sadece 29 Ekim 1923’te kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin hâkim unsurunun (Türk) vatanını ifade etmek için ortaya çıkmadığı görülmektedir.⁶⁹

2. Türkiye’de, Azerbaycan Türklerine halk arasında yaygın olarak *Azerî*, *Azerî Türkleri*; Türklük biliminde ise *Azerî*”, *Azerî Türkleri*, *Azerbaycanlı ve Azerbaycan Türkleri* adları verildiği için Azerbaycan Türkçesi de halk arasında yaygın olarak

67 Azerbaycan dilcilik çalışmalarında, Azerbaycan Türkçesinde görülen Türkiye Türkçesi unsurlarına da *Türkizm* adı verilmektedir.

68 Yunus Emre Enstitüsü’nün yürüttüğü Türkoloji projesi kapsamında Azerbaycan’a (Bakü) görevli olarak gittiğim süre içerisinde birçok kişiyle bu konu hakkında sohbet etme fırsatı bulmuş ve bu sorunu bizzat yaşamıştım. Bana, “Nereden geldiniz?” diye soran bir taksiciye, “Türkiye’den” cevabını verince, yeniden “Türksüz?” diye sormuştu. “Evet” dedikten sonra, ben de ona “Siz de Türksünüz değil mi?” diye sorduğumda bana, “Yox, Azerbaycanlıyam!” demişti. “Tamam işte... Ben Türkiyeli ve Türküm, siz Azerbaycanlı ve Türksünüz!” dediğimde, beni yeniden şöyle düzeltmişti: “Yox, mən təmiz Azərbaycanlıyam! Siz Türksüz”.

69 Türk adı veya kimliği ile Türkiye Cumhuriyeti devleti arasında kurulan ilişki konusunda bazı noktalar aydınlatılmalıdır: En az bin yıldır Anadolu’yu ifade etmek için kullanılan Türkiye adının, 29 Ekim 1923’te kurulan devlete ad olarak verilmesi siyasi ve kültürel gelişmelerin bir sonucudur. Fransız İhtilali’nin yarattığı milliyetçilik akımları bir yandan Osmanlı Devleti’nin sonunu hazırlayan ayrılıkçı hareketlere ve ayaklanmalara neden olurken bir taraftan da Tanzimat sonrası oluşmaya başlayan Türkçülük hareketinin çok güçlü bir şekilde büyümesini sağlamıştır. Özellikle 8 Ekim 1912’de başlayan Balkan Savaşı’nın kısa sürede bir felakete dönüşmesi ve yüzlerce yıldır birer Türk vatani olan Arnavutluk, Makedonya, Selanik ve Batı Trakya’nın kaybedilmesiyle Osmanlı’nın kuruluşunun artık sadece Türkçülük düşüncesiyle mümkün olabileceği konusunda görüş birliğine varılmıştır. İşte bu süreç, 23 Nisan 1923’e kadar kesintisiz ve güçlenerek devam etmiş ve Türkçülük düşüncesi Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunu sağlayan temel ideoloji olmuştur. 19 Mayıs 1919’da başlayan Milli Mücadele’nin de temel dayanağı olan Türkçülük düşüncesinin bir sonucu ve ürünü olarak kurulan devletin adının Türkiye Cumhuriyeti devleti olması sadece doğal bir sonuç değil, aynı zamanda temelini oluşturan Türkçülük ideolojisiyle, “*empyrist batı ve onun kültürü*

Azerî Türkçesi, Türklük biliminde ise *Azerbaycan Türkçesi* veya *Azerî Türkçesi* şeklinde adlandırılmaktadır.

Azerbaycan'da ise “Azərbaycan xalqı” özlerini yaygın olarak *Azerbaycanlı* olarak tanımlamaktadır. Ancak çok yaygın olmasa da *Azerbaycan Türkü* ifadesi de kullanılmaktadır. Kendisini *Azerbaycanlı* olarak tanımlayan halkın dili de elbette *Azerbaycan dili* şeklinde adlandırılmaktadır. Çünkü devletin resmî dili *Azerbaycan dili* olduğu için bütün ana dili ders kitapları da bu adla çıkmakta, bütün ana dili dersleri bu adla verilmektedir.

Türkiye’de, özellikle de Türklük biliminde, Azerbaycan Türklerinin kendilerini *Türk* değil de, *Azerbaycanlı* olarak tanımlaması veya ifade etmesi genel olarak yadırganırken Azerbaycan Türkleri de Türkiye Türklerinin kendilerine *Azerî* demesinden incinmektedir. Azerbaycan Türkleri, burada bir çelişki olduğunu vurgulayarak şu soruyu sormaktadırlar: “Biz ‘Azerbaycanlı’ değil de ‘Türk’sek bize neden ‘Azerî’ diyorsunuz?”

Görüldüğü gibi Azerbaycan Türklüğünün kimliğindeki sorun, siyasî bir temele dayanmakla birlikte günümüzde psikolojik bir görünüm arz etmektedir. Aslında her iki taraf da (eğitimsiz, bilinçsiz gruplar göz ardı edilirse) genel olarak Azerbaycan’ın Türklüğünü çok iyi bilmektedir. Sorun, terimlerin çağrıştırdığı siyasî ve psikolojik durumlardır. Türkiye için *Azerbaycanlı* Stalin’i ve onun ırkçı, bölücü uygulamalarını; Azerbaycan için *Azerî* İran’da yaşayan Fars asıllı bir kabileyi çağrıştırmaktadır. “Türkiyeli”ler, sadece Azerbaycan’da değil, Türkiye ve diğer bölgelerde yaşayanları da dâhil etmek istedikleri için *Azerî* terimini kullanırken, Azerbaycanlılar da kendilerinin Fars değil, Türk olduklarının göz ardı edilmemesini istedikleri için *Azerî* teriminden rahatsızlık duymaktadırlar.

“Kimlik”, iletişimde “bağlam”a ve “alıcı”ya (muhatap) göre anlam kazanan bir kavramdır. Bir Rus, bir Azerbaycan Türküne “Siz kimsiniz?” diye sorduğunda ce-

karşısında bu toplumun kendisi olarak var olma amacını ve idealini yansıtmaktaydı.” (Köktürk 2005: 170). Bu nedenle, Türkiye Cumhuriyeti’nde “Türk” sadece bir milliyet adı değil, aynı zamanda vatandaşlığın adıdır. Anayasa’da, 66. maddede yapılan “*Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür:*” tanımı, “Türk” kavramının Türkiye Cumhuriyeti için sadece ana dili Türkçe olan milletin adı değil, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti’nin her bir vatandaşını ifade etmek için kullanıldığını göstermektedir. *Türk* teriminin bu hukukî tanımı yeterli veya insanî (!) görülmez, Başbakanlık İnsan Hakları Danışma Kurulu tarafından hazırlanan ve 22 Ekim 2004’te Başbakanlık’a sunulan “Azınlık Hakları ve Kültürel Haklar Çalışma Grubu Raporu”nda Türkiye’de yaşayan insanlar açısından üst kimlik olarak *Türklük* yerine, *Türkiyelilik* kavramının kullanılması gerektiği ileri sürülmüştür (Türkoğlan 2005: 51). Sonuç olarak bu bilgilerden hareketle; Türkiye, Türk ve Türk dili adlarının tarihi olaylar ve siyasî gelişmeler neticesinde günümüzde sadece Türkiye Türkleriyle ilgili kullanılıyor olmasına rağmen bunların binlerce yıllık bir geçmişinin olduğu belirtilmelidir. Balayev’in “1937-ci ildə Azərbaycanda “türk” və “türk dili” adlarından imtina edildikdən sonra Türkiyə türkləri öz dillərini “türk dili” adlandırdılar. Türk xalqlarının və dillərinin ilkin və ulu “türk” və “türk dili” adlarını əsrlərlə daşıyan xalqımız bu adlardan məhrum oldu.” cümlesinde (2002: 39), ifade ettiği veya kastettiği gibi Azerbaycan Türklerinin Türk adından mahrum olmasında veya bırakılmasında Türkiye’nin veya Türkiye Türklerinin dolaylı veya doğrudan hiçbir dahli bulunmamaktadır. Tarih Türkiye Türklerine; *Türkiye, Türk ve Türk dili* adlarına sahip çıkma fırsatı ve şansı vermiş, Mustafa Kemal Atatürk ile silah ve fikir yoldaşları bu fırsatı kullanarak Türkiye’nin *Türk* adını Türk dünyası adına temsil etmesini sağlamıştır.

vap “Türküm.” veya “Azerbaycan Türküyüm.” olmalıdır.⁷⁰ Ancak bu soruyu soran bir Türkiye Türkü ise verilecek cevabın “*Azərbaycanlıyam.*” olmasında, tam tersi durumda da bir Türkiye Türkünün “*Türkiyeliyim.*” demesinde hiçbir sakınca yoktur. Azerbaycan ve Türkiye’nin yakınlığını ifade etmek için ilk defa Elçibey tarafından dile getirilen ve günümüzde hala çok sık kullanılan “*bir millet iki devlet*” ilkesi gereğince, milliyet olarak *Türk*, vatandaş olarak *Azerbaycanlı* ve *Türkiyeli* adlandırmalarının tercih edilmesi gerekmektedir. Aynı durum, bir milletin iki dili olamayacağına göre, dil adı konusunda da geçerlidir. Ana dili Rusça olan birine göre Azerbaycan Türkü’nün dili *Türkçe* olmalıdır. Ancak bir Türkiye Türküne göre Azerbaycan Türkü’nün dili *Azerbaycan Türkçesidir*.

Ayrıca, iletişimde “alıcı”nın hassasiyetleri de göz ardı edilmemelidir. Azerbaycan Türkleri için incitici bulunan *Azerî* terimini kullanmamak, Azerbaycan’da Azerbaycan Türkçesinden *lehçe* diye söz etmemek veya ona *Azerbaycan dili* demek kardeşlik duygularını zedelememek adına, bilimsel gerçeklere aykırı olsa da, önemli ve duyarlı bir davranış olacaktır.

“*İnsanın kendini tanımlaması ve konumlaması olarak ele alındığında, bir birey veya gruba ilişkin resim ve bir adres*” ifade eden kimliğin toplumsal yapı içerisinde diğerlerine karşı aynı mesafede olmadığı, zaman içinde bu mesafenin değişebileceği ve duruma, zamana göre insanların diğer insanlarla olan ilişkilerinde bazen onlara benzemek, onlar gibi olmak, onlarla bütünleşmek, onlardan geri kalmamak için çaba gösterdiği bazen de onlardan farklılaşmak, onlarla aynı olmamak, onlardan ileri olma isteği taşıdığı unutulmamalıdır (Bilgin 2014: 131-132). Sonuç olarak, Azerbaycan ve Türkiye ilişkilerindeki kimlik konusunda genel geçer tek bir doğrunun olmadığı gerçeğinin göz ardı edilmemesi ve karşı tarafın hassasiyetlerine dikkat, temel çözüm yolu gibi görünmektedir.

3. Azerbaycan Türkçesi yaklaşık yüz yıllık bir süre içerisinde farklı adlandırmalara maruz kalmıştır. Bunları tablo olarak şu şekilde göstermemiz mümkündür:

DÖNEM	DİLİN ADI	ALFABE
1918’e Kadar	Türk Dili, Türkçe (Rusça Kaynaklarda: Tatar Dili, Türk-Tatar Dili, Azerbaycan- Tatar Lehçesi, Tatar Dilinin Kafkas Lehçesi, Türk-Azerbaycan Dili	13. yy-1922/1929: ARAP
1918-1937	Türk Dili, Türkçe	1918-1922: ARAP 1922-1937: LATİN
1937-1992	Azerbaycan Dili, Azerbaycanca	1937-1940: LATİN 1940-1991: KİRİL
1992-1995	Türk Dili, Türkçe	LATİN, KİRİL
1995-2017	Azerbaycan Dili	1995-2001: LATİN, KİRİL 1 Ağustos 2001: LATİN

70 Örneğin, Ermeniler açısından Azerbaycanlılar tarih boyunca her zaman *Türk* olarak tanımlanmıştır. Ermenistan, bir devlet olarak Azerbaycan vatandaşı olan Azerbaycanlıların topraklarını işgal etmiş, ancak Hocalı’da *Türkleri* katletmiştir!

Tabloda da görüleceği gibi, 1937'ye kadar (Tatar ve Kafkas hariç) genel olarak Azerbaycan Türkçesine *Türkçe*, *Türk dili* adları verilmiştir. Bu tarihten sonra, 1926'da İran'da Səyid Əhməd Kesrevî tarafından üretilen *Azerî*, *Azerbaycan dili* terimleri Moskova yönetimi tarafından kullanıma sokulmuştur. *Azerbaycan dili* teriminin ikinci defa ve resmi olarak hayata geçirilmesi ise 1995 yılında Haydar Aliyev döneminde gerçekleşmiştir. Bu süreçte Arap'tan Latin'e, Latin'den Kiril'e ve Kiril'den Latin'e olmak üzere de üç defa alfabe değiştirilmiştir. Son değişiklik 1 Ağustos 2001'de yapılmış ve Azerbaycan'da Latin alfabesine geçilmiştir.

4. Günümüzde 12 milyon km²lik bir coğrafya dağılmış ve yaklaşık yüz yıllık bir dönemde birbirlerine yabancılaştırılmış Türk halklarının arasındaki iletişim ve etkileşim günümüzde hızla iletişim teknolojileri ve ulaşım kolaylığı sayesinde artmaya başlamıştır. Bu ilişkilerin en önemli kaynağı eğitimidir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Türk dünyasının en gelişmiş ülkesi konumunda olan Türkiye'nin gelişme ve büyümesine bağlı olarak Türk dünyasının "cazibe merkezi" olma özelliği nedeniyle Türkiye'ye eğitim görmek amacıyla gelen öğrenci sayılarında her geçen yıl artış görülmektedir. YÖK'ün raporuna göre 2014-2015 eğitim yılında Türkiye'de 72 bin 178 yabancı öğrenci eğitim almıştır. 240 ülkeden öğrenci bulunan Türkiye'ye, en çok öğrenci gönderen ülkeler sıralamasında 10 bin 638 öğrenciyle Azerbaycan ilk sırada yer almaktadır.⁷¹ Türkiye'ye eğitim amacıyla gelmek isteyen öğrencilerin Türkiye Türkçesi yeterliliklerini ölçmek amacıyla Yunus Emre Enstitüsü tarafından yapılan ve bütün dünyada uygulanan Türkçe Yeterlik Sınavı (TYS)'na en çok öğrencinin katıldığı merkez Bakü'dür.⁷² (Karataş, Çevik 2017: 587-589)

İletişim teknolojileri açısından radyo ve televizyon da Azerbaycan ve Türkiye'yi güçlü bir etkileşime sokan diğer bir alandır. Azerbaycan'da en çok izlenen kanallar Türkiye kanallarıdır. Ayrıca, Türkiye'de yayımlanan kitaplar da Azerbaycan'da çok okunan yayınlar arasındadır. Gerek TV kanallarındaki programlarda dublaj yapılmaması gerekse yayımlanan kitapların aktarma yapılmadan okuyucuya ulaştırılması Türkiye Türkçesinin hemen hemen bütün Azerbaycan'da en iyi bilinen Türk lehçesi konumuna getirmiştir.

Sonuç olarak, gerek dilin türü (dil, lehçe, ağız) gerekse dilin adı konusundaki bütün farklılıklar ve tartışmalar, günümüzde yukarıda sözü edilen siyasî, ekonomik, kültürel ilişkilerin belirlediği doğal sürecin karşısında anlamını yitirmektedir. Azerbaycan Türkleri ile Türkiye Türklerinin gittikçe yakınlaşan ilişkileri sonucunda her iki toplum arasında zaten çok az olan mesafe hızla kapanmaktadır. Azerbaycan Türklerinin Türkiye Türkçesini anlama oranı % 100'e ulaşmış durumdadır. Bu nedenle, her iki toplum neredeyse, "ortak dil"le iletişim kurmaya başlamıştır. Böylece kurulan bu ortak iletişimde dilin türü de adı da bir önem taşımamaktadır.

Sadece 500-600 yıl önce Eski Anadolu Türkçesi adı verilen "ağız havuzu"ndan beslenen Oğuz Türklerinin tüm ağız farklılıklarıyla birlikte "ortak dil"de iletişim kurabilmeleri gibi günümüzde de Hazar'ın batısında geniş bir alanda yaşayan Azerbay-

71 Bu rapora göre, 9 bin 92 ile öğrenciyle Türkmenistan ikinci sırada yer almaktadır. Bunların dışında Türk dünyasından gelen öğrencilerden bin 819 Kırgız, bin 799 Kazak, bin 23 Kosovalı da bulunmaktadır. (http://kam.kalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2015/04/Uluslararası_Oğrenci_Raporu_2015.pdf)

72 Azerbaycan'da 2013-2017 yılları arasında YYS'ye toplam 2301 aday katılmıştır.

can ve Türkiye Türkleri ortak bir dilde anlaşabilmektedirler. Oğuz Türklerine mensup olan bu iki toplumun dili, tüm müdahale ve etkenlere rağmen bugün “ortak dil”e doğru hızla ilerlemektedir. Dede Korkut’u, Kadı Burhanettin’i, Fuzulî’yi, Nesimî’yi, Yunus Emre’yi okuyan, dinleyen ve anlayan bir atanın çocuklarının bugün de bir “ortak dil” etrafında toplanmaya doğru hızla gidiyor olması Türk dünyası adına kaçırılmayacak bir fırsattır. Terimlerden hareketle yapay tartışmalarla, kim ağabey kim kardeş zaafına düşmeden ve zaman kaybetmeden Azerbaycan ve Türkiye Türklüğünü birleştirecek “ortak dil” için Türklük bilimciler gereken bütün çalışmaları yapmalıdır. Bu çalışmalarda, bugüne kadar bilerek veya bilmeyerek yapılan farklılıkları ortaya çıkarma anlayışı değil, ortaklıkları vurgulama düşüncesi ön planda tutulmalıdır. Belki de bu konuda İngilizcenin İngiltere ve Amerika’daki durumu örnek alınmalı ve “tek millet, tek dil, iki devlet” esasında ve “Dilde, fikirde, işte birlik!” ülküsüne hizmet eder nitelikte çalışmalar yürütülmelidir.

Kaynaklar:

- ABBASLI, Nazile, Azerbaycan’ın Özgürlük Mücadelesi, Kök Yayınları, İstanbul, 2001.
- AKALIN Şükrü Haluk, “Türk Dünyasında Dil”, Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı I, Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, S. 53 (Temmuz-Ağustos), 2013, s. 358-379.
- AKAR Ali, Lehçe Oluşma Şartları ve Evreleri Bakımından Eski Türkiye Türkçesi”, TÜBAR-XXVIII-/2010-Güz, s.15-29.
- AKAR, Ali, *Türk Dili Tarihi* (1. Basım), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005.
- AKPINAR, Yavuz, “Azerî Türklerinin Orta Doğu’nun Siyasî ve Kültürel Hayatındaki Rolü”, 21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer Özdağ’a Armağan (4 Cilt), Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2003, s. 75-94.
- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti* (4 Cilt), “Şərq-Qərb” Neşriyyat Evi, Bakü, 2011.
- BALAYEV, Xaqan, *Azerbaycan Dilinin Dövlət Dili Kimi Təşəkkül Tarixindən (XVI-XX əsrlər)*, “Əlm və Həyat”, Bakı, 2002.
- BALAYEV, Aydın, “Cümhuriyyət dövründə azərbaycanlı kimliyinin ümumtürk (osmanlı) identikliyindən ayrılması prosesinin bəzi aspektləri haqqında”, *Tarixi və Milli-Mənəvi Dəyərlər Kontekstində Azərbaycan Milli Kimliyi*, Elm və Təhsil, Bakı, 2014, s. 158-169.
- BİLGİN, Nuri, *Kimlik İnşası*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir, 2014.
- CƏFƏROV, Nizami, Q. Azerbaycan Türkçesinin Milliləşməsi Tarixi, Bakı, 1995.
- DEMİR, Nurettin, “Ağız Terimi Üzerine”, *Türkbilg*, 2002/4, s. 105-116.
- DEMİR, Nurettin, “Talat Tekin ve Dil, Lehçe, Şive Tartışmaları”, Talat Tekin, Makaleler 3, Çağdaş Türk Dilleri, Ankara, 2005, s. 25-30.
- DEMİR, Nurettin, “Türkçede Varyasyon Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 17-2, 2010, s. 93-106.
- DEMİR, Nurettin, “Türkiye’de Dil-Lehçe-Şive-Ağız Tartışmaları”, *Türkiye’de Dil Tartışmaları*, Derleyenler: Astrid Menz-Christoph Schroeder, İst: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s.119-146.
- DEVELİ, Hayati, “Kadı Burhaneddin’in Dili Azerbaycan Türkçesi midir?”, 1. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni (8-10 Ekim 2003) Bildiriler, Kırşehir, 2004, s. 133-143.
- DİLAÇAR, Agop, “Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körlenmesi”, TDAYD-BELLETEN, TDK Yayınları, Ankara, 1957, s. 83-93.
- ELÇİBƏY, Əbülfəz, *Bütöv Azərbaycan Yolunda* (Haz: Ədalət Tahirzadə, Çingiz Göytürk), Nurlar, 2004, Bakı.

- ERCİLASUN, A. Bican, “Batı Türkçesinin Doğuşu”, Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 39-45
- ERCİLASUN, A. Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2007.
- ERCİLASUN, A. Bican, *Kars İli Ağızları (Ses Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara, 2002.
- ERGİN, Muharrem, *Azeri Türkçesi*, Ebru Yayınları: 9, İstanbul, 1981.
- HACIYEV, İsmayıl Oğlu Tovfik, *Azərbaycan Ədəbi Dilinin Tarixi (2 Cilt)*, Elm, Bakı, 2012.
- İNCE, Özdemir, “Anadolu Cumhuriyeti”, (Edit. M. Çağatay Özdemir), Çok Kültürlülük ve Türkiyelilik, Tek Ağaç, Ankara, 2005, s. 238-239.
- QURBANOV, Füzuli, “(I Fəsil: Azərbaycan milli kimliyi Tarixi arxa plan) Milli kimlik: mahiyyəti və əsas komponentləri haqqında”, *Tarixi və Milli-Mənəvi Dəyərlər Kontekstində Azərbaycan Milli Kimliyi, Elm və Təhsil*, Bakı, 2014, s. 8-22.
- KANAR, Mehmet, Arapça Türkçe Sözlük, Say Yayınları, İstanbul, 2012.
- KANAR, Mehmet, Farsça Türkçe Sözlük, Say Yayınları, İstanbul, 2013.
- KARATAŞ, Mustafa “Sovyet Dönemi Azerbaycan Matbuatından Kommunist Gazetesinin Dili”, 6. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu: 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası (25-27 Ekim 2017, Ankara)*.
- KARATAŞ, Mustafa, “Azerbaycan Türkçesinin Fuzüli’deki İzleri”, *Turkish Studies - Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 5/1, 2010, s. 525-555.
- KARATAŞ, Mustafa; ÇEVİK, Ali İhsan, “Dil Öğretiminde “Ana Lehçe” ile “Hedef Lehçe” Arasındaki İlişkinin (Benzerlik) Dil Becerilerine Etkisi (Azerbaycan Türkçesi-Türkiye Türkçesi Örneği)”, *International Journal of Languages’ Education and Teaching (IJLET)*, Volume 5, Issue 3, September 2017, p. 579-608.
- KARATAŞ, Mustafa (2018), “*Türk Dilinin Azerbaycan’da Ders Kitaplarıyla Dirilişi*”, X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (17-19 Ekim 2018, Eskişehir), Bildiri Kitabı Baskıda.
- KÖKTÜRK, Milay, “Çözülmeye Giden Yol: Etnik Bilinç”, (Edit. M. Çağatay Özdemir), Çok Kültürlülük ve Türkiyelilik, Tek Ağaç, Ankara, 2005, s. 169-179.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Azeri”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, C. 2, 1942, s. 118-151.
- MƏHƏRRƏMOV, Elmar; MƏHƏRRƏMLİ, Aynur. *Xalq Qəzeti. Yaranması və İnkişafı Tarixindənən*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı: Elm və Təhsil, 2009.
- MELİKLİ, Tofik, “Azeri mi Türk mü?”, *Türk Dili Dergisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 569, Y. 1999, s. 403-405.
- NERİMANOĞLU, Kamil Veli, “Azerbaycan Türklerinin istiklal Mücadelesi Önderi Ebulfez Elçibey”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.XIX. Ankara 2004, s. 159-161.
- NESİPLİ, Nesip, “Azerbaycan’ın Millî Kimlik Sorunu”, *Avrasya Dosyası Dergisi*, Cilt; 7, Sayı; 1, İlbahar, 2001, Ankara, s. 132 - 160.
- Ozcan, Altay Tayfun, “XVI. Yüzyıla Kadar Turkdye Ve Turkmenya Adının Batı Dunyasında Kullanımı ve Sınırları”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 22/Güz, 2012, s. 63-82.
- ÖZDEMİR, M. Çağatay (Edt.), *Çok Kültürlülük ve Türkiyelilik*, Tek Ağaç, Ankara, 2005.
- ÖZKAN, Nevzat, *Türk Dünyası-Nüfus, Sosyal Yapı, Dil ve Edebiyat*, Geçit Yayınları, 1997, Kayseri.
- RESULZADE, Mehmed Emin, *Kafkasya Türkleri*, Hz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.
- ROY, Oliver, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların Yeniden İmal Edilişi*, Metis Yaşadığımız Dünya, İstanbul, 2005.

- RƏSULZADƏ, Məhəməd Əmin, *Əsərləri (V Cild)*, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Bakı, 2014
- SAMİ, Şemsəddin, “Lisan-ı Türki (Osmani)”, Hafta (mecmuası), C. 1, S. 12, 10 Zilhicce 1298 (3 Kasım 1881), s. 177-178.
- SÜLEYMANLI, Ebulfez, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.
- ŞAHİN, Erdal, “Stalin Dönemi Siyasetinin Kazan Tatar Türkleri Kültürüne Etkileri”, Stalin ve Türk Dünyası, Edt. Emine Gürsoy-Naskali, Liaisan Şahin, Kaknüs Yayınları, 2007, İstanbul, s. 233-244.
- TAHİRZADƏ, Ədalət (1984), “Kəsrəvilik (1): Kökü, Özəyi, Ardicıları, Dirildilməsi”, *Azərbaycan Filologiyası Məsələləri*, İkinci Baskı, Bakı: “Elm”, 1984, ss. 44-59
- TAHİRZADƏ, Ədalət (1991), “Kəsrəvilik (2): Kökü, Özəyi, Ardicıları, Dirildilməsi”, *Azərbaycan Filologiyası Məsələləri*, Üçüncü Baskı, Bakı: “Elm”, 1991, ss. 62-93.
- TAHİRZADƏ, Ədalət (1997), *Meydan: 4 il, 4 ay (Azərbaycan Xalq Hərəkatı Haqqında Gündəlik-Qeydlər), Birinci cild (1988-1989), İkinci Cilt (1989-1992)*, Bakı, “Ay-Ulduz” nəşriyyatı, 1997.
- TAHİRZADƏ, Ədalət (1998), “Kəsrəvilik (3): Kökü, Özəyi, Ardicıları, Dirildilməsi”, *Düşüncə İlimi Araştırma Dergisi*, 1998, № 2, s. 19-30).
- TAHİRZADƏ, Ədalət, “San Kimsən, ‘Azərbaycanlı’?”, *Azərbaycan Gazetesi*, 26 Eylül 1991.
- TAHİRZADƏ, Ədalət, “Türk Dili Müəllimlərinə”, *Azadlıq Gazetesi*, 16 Ocak 1993.
- TAHİRZADƏ, Ədalət, “‘Azərbaycan Cümhuriyyəti’- İlk Milli Dövlətimizin Adı”, *Ulu Xudafərin Dergisi*, N. 1, s. 35-38, 2004.
- TAHİRZADƏ, Ədalət, “‘Azərbaycan Cümhuriyyəti’- İlk Milli Dövlətimizin Adı”, *525’inci Gazete*, 26 Şubat 2005.
- TAHİRZADƏ, Ədalət, “Türk Dili: İkinci Təhqir Astanasında”, *Yeni Müsavat Gazetesi*, 23.06.1995.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, “Son Azınlıklar Raporu Üzerine”, (Edit. M. Çağatay Özdemir), *Çok Kültürlülük ve Türkiyelilik, Tek Ağaç*, Ankara, 2005, s. 51-58.
- UĞURLU, Mustafa, “Oğuzca ve ‘Anadolu Merkezli Oğuz Türkçesi’”, *Turkish Studies (International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic)*, C. 6/1-Kış, 2011, s. 123-156. Ankara.
- UZMAN, Mehmet, *Türkistan’da Dil Tartışmaları Özbekçe’nin İcat Edilişi (1917-1940)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.
- ZEKİYEV, Mirfatih Z. (2017), *Türklerin ve Tatarların Kökeni (Çev. D. Ahsen Batur)*, Selenge Yayınları, İstanbul.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a-785804d07c82.60466888

http://kam.kalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2015/04/Uluslararası_Ogrenci_Raporu_2015.pdf

<http://www.ajb.az/site/konstitusiyaya.pdf>

<https://www.youtube.com/watch?v=1I5R7GzLfSk>, <https://www.youtube.com/watch?v=9n-FtNlJKB-s>

<https://www.youtube.com/watch?v=6fyhcWKfZSk>

<https://www.youtube.com/watch?v=B0sBgpQmyeI>

<https://www.youtube.com/watch?v=B0sBgpQmyeI>

<https://www.youtube.com/watch?v=DpDbkSmlZuc>

<https://www.youtube.com/watch?v=B0sBgpQmyeI>

<http://www.ajb.az/site/konstitusiyaya.pdf>

<http://www.youtube.com/watch?v=XLnATBhp-lY>
http://www.bbc.com/azeri/analysis/2016/08/160809_azer_turk_language, <http://www.translit.az/ANA%20SEHIFE/termin-3.htm>

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a-785809532da7.30507514